

I grenseland

Rurale Hera-helligdommer og symbolske grenser i det arkaiske Hellas

Lene Os Johannessen

Masteravhandling i arkeologi
Institutt for arkeologi, konservering og historie
Universitetet i Oslo
Våren 2008

Forsideillustrasjon: Kvinne på hest med et barn i armene. Heraion, Samos, 7.årh. (Vermeule 1974:tafel 5, nr. 4b).

Innholdsfortegnelse

<i>Liste over figurer .....</i>	<i>iii</i>
<i>Liste over tabeller.....</i>	<i>iv</i>
<i>Forord .....</i>	<i>v</i>
INNLEDNING	1
PROBLEMSTILLING OG AVGRENSNING.....	1
METODISK TILNÆRMING OG TEORETISK RAMMEVERK	2
KAPITTEL 1. HERA OG POLIS: FORSKNINGSHISTORISK BAKGRUNN	7
DEN GRESKE BYSTATEN	7
HELLIGDOMMER OG POLIS.....	9
RELIGIONSUTØVELSE I POLIS.....	11
Votivgave	12
HERA	12
Hera Kourotrophos.....	13
KAPITTEL 2. HELLIGDOMMENE.....	15
PERAKHORA	15
Beliggenhet	15
Historie	16
ARGOS	18
Beliggenhet	18
Historie	19
SAMOS	21
Beliggenhet	21
Historie.....	22
KAPITTEL 3. HERA KOUROTROPHOS: INNHOLD OG KTONISK FORM	27
VOTIVMATERIALET: INNHOLD.....	27
A. Kroppslige og sosiale overganger	31
B. Hustrurollen	43
C. Militær rekruttering	44
D. Naturens fruktbarhet	46
KTONISK RITUALFORM	48
HERA KOUROTROPHOS I PERAKHORA, ARGOS OG SAMOS	51

KAPITTEL 4. HERA KOUROTROPHOS I GRENSELAND: EN ANALYSE	53
TING ER MENNESKER	53
MIDT IMELLOM – ROMLIG	54
MIDT IMELLOM – TEMPORALT	57
URENHETER	62
KROPPSLIG GRENSEMARKERING.....	65
VANNETS BETYDNING	67
HELLIGDOMMER I GRENSELAND.....	68
AVSLUTTENDE KOMMENTARER	71
APPENDIKS 1. VOTIVMATERIALET: PERAKHORA.....	73
APPENDIKS 2. VOTIVMATERIALET: ARGOS	77
APPENDIKS 3. VOTIVMATERIALET: SAMOS	81
LITTERATUR	85

Liste over figurer

Fig. 1: Oversiktskart som viser de tre Hera-helligdommenes beliggenhet.....	5
Fig. 2: Heraion (Perakhora) og Korints bysentrum. Kart lastet ned fra Google Earth.	15
Fig. 3: Perakhora. Foto: Lene Os Johannessen.	16
Fig. 4: Oversikt over utgravningsområdet. Heraion, Perakhora (Morgan 1994:130).....	17
Fig. 5: Heraion og Argos' bysentrum. Kart lastet ned fra Google Earth.....	18
Fig. 6: Utsikt fra Heraion mot sørvest over den argivske sletta. Foto: ukjent.	19
Fig. 7: Oversikt over utgravningsområdet. Heraion, Argos (Baumbach 2004:fig. 4.3).	20
Fig. 8: Heraion og Samos' bysentrum. De blå linjene indikerer elveløpene til Imbrasos slik de renner i dag. Kart lastet ned fra Google Earth.....	21
Fig. 9: Utsikt over helligdomsområdet mot nordvest. Foto: Lene Os Johannessen.	22
Fig. 10: Det samiske Heraion avgrenset av armene til elven Imbrasos og havet (Bergquist 1967:plan 26).	23
Fig. 11: Oversikt over utgravningsområdet (Kyrieleis 1981).....	24
Fig. 12: Statuett av kvinne som berører kjønnsorganet og det ene brystet. 7. årh., Samos (Böhm 1990:tafel 31b, nr. TK127).....	32
Fig. 13: Statuett av kvinne som holder en due i høyre hånd og en blomst i venstre hånd. Ca. 520, Perakhora (Payne 1940:plate 95, nr. 97).	32
Fig. 14: Statuett av knelende kvinne med spedbarn på ryggen. 7. årh., Samos (Baumbach 2004:fig. 6.17).....	33
Fig. 15: Imitasjoner av valmue og granateple. 7. årh., Samos (Kyrieleis 1981:15).	34
Fig. 16: Naturlige furukongler. 7. årh., Samos (Kyrieleis 1988:219).....	34
Fig. 17: Plakett med kvinne som holder seg på brystene. 7. årh., Perakhora (Payne 1940:plate 102, nr. 183a)... 35	35
Fig. 18: Kvinne med barn i venstre arm. 6. årh., Perakhora (Payne 1940:plate 110, nr. 250).	35
Fig. 19: Bånd/ringer av gull til hårofringer. 8. årh., Perakhora (Payne 1940:plate 18, nr. 13, 14 og 15).....	37
Fig. 20: Spillbrett. 7./6. årh., Perakhora (Dunbabin 1962:plate 133, nr. 1326b).	37
Fig. 21: Trerelieff med fremstilling av et par. 7. årh., Samos (Fridh-Haneson 1988:206).....	39
Fig. 22: Segl med fremstilling av løve og mytiske skapninger. Perakhora (Dunbabin 1962:plate 178, nr. A44). 41	41
Fig. 23: Skarabeer. Perakhora (Dunbabin 1962:plate 192, nr. D1 og D4).	41
Fig. 24: Bygningsmodeller. 8. årh., Perakhora (Payne 1940:plate 8, nr. c og d).....	44
Fig. 25: Del av seletøy til hest med fremstilling av nakne kvinner. 9. årh., Samos (Osborne 1996:275).	45
Fig. 26: Båtmodeller, 7. årh. Samos (Kyrieleis 1993:142).....	47
Fig. 27: Phiale med slange. 6. årh., Perakhora (Payne 1940:plate 56, nr. 6).....	48
Fig. 28: Kernos. Ca. 600, Samos (Vermeule 1974:tafel 5, nr. 7b).	50
Fig. 29: Metaforisk prosess	54
Fig. 30: Leachs grensesonemodell (Leach 1976:35).....	55
Fig. 31: Modell over undersøkelsesområdene basert på Leachs grensesonemodell.....	56

Liste over tabeller

Tab. 1: Oversikt over hvordan votivgavene er fordelt i de ulike kategoriene.	30
Tab. 2: Oversikt over hvilke votivgaver som er funnet i de tre helligdommene.	31
Tab. 3: Oversikt over hvilke votivgaver som er felles for helligdommene.	31
Tab. 4: Prosentvis fordeling av votivgavene i de fire kategoriene.	51

Forord

Først og fremst vil jeg rette en stor takk til min veileder J. Rasmus Brandt. Tusen takk for at du har vært sjenerøs med tid og kunnskap. Det har vært en svært lærerik prosess med deg som veileder. Jeg vil også takke Håkon Ingvaldsen for å ha lest igjennom avhandlingen min og for å ha kommet med mange gode innspill og tips.

Oppholdet mitt i Athen, som var nødvendig for å få tilgang til mye av litteraturen og som utgangspunkt for å besøke helligdommene, hadde ikke vært mulig uten økonomisk støtte fra Borgermester Edvard Christies legat. Under oppholdet fikk jeg også god hjelp fra mange andre: Takk til Catherine Morgan for samtale om avhandlingen og for mange gode litteraturtips, takk til Knut Ødegård for å ha tatt seg tid til å vise meg Perakhora, takk til personalet ved Det norske instituttet og Det nordiske biblioteket i Athen for særdeles stor grad av velvillighet.

Jeg har også vært privilegert som har vært del av et godt, både faglig og sosialt, studiemiljø. Flere av mine medstudenter og venner har lest igjennom avhandlingen min på ulike stadier, og kommet med innspill jeg ikke ville vært foruten: Takk til Ole Christian Aslaksen, Svein Erik Hauge, Herdis Hølleland, Janne Os Johannessen, Reidar Meyer, Kristian Reinfjord og Eva Marie Sund. Takk til Jo-Simon Frøshaug Stokke for hjelp med skanning av bilder og med fotoshop. Sist, men absolutt ikke minst, en stor takk til min kjære Gazi for å være en god støtte og for alltid å ha middagen klar når jeg sent har vendt hjem fra lesesalen.

Siden mitt formål med denne avhandlingen ikke først og fremst er å studere et materiale, men å bruke teoretisk verktøy for å analysere Hera-helligdommers beliggenhet, ville det sprengt grensene for en masteravhandling dersom jeg skulle studert materialet fra helligdommene i detalj. Dette medfører at jeg i stor grad er avhengig av tidligere dokumenteringer, beskrivelser og tolkninger av materialet.

Referanser til antikke kilder er i henhold til *The Oxford Classical Dictionary* (2003).

Lene Os Johannessen
Blindern 8. mai 2008

Innledning

I en verden uten markerte grenser i kartsystemer må det ha vært av stor betydning å markere grenser på andre måter. Landskap og oppfatning av rom har trolig vært avgjørende for valg av grensemarkeringer i det arkaiske Hellas (ca. 800 til ca. 480 f.Kr.¹). Gryende greske *poleis* (bystater) markerte blant annet sine territoriale grenser ved å vise at et område var bebodd, for eksempel ved å anlegge helligdommer. François de Polignac (1995) har undersøkt betydningen av rurale helligdommer som territoriale grensemarkører for *poleis* i arkaisk tid. Han fokuserer på forholdet mellom politiske strukturer og helligdommer, men påpeker også at kultsteder som lå i ytterkanten av bystatenes territorium ofte var viet guddommer som kontrollerte kryssing av terskler i livet og i samfunnet (de Polignac 1995:60-81).

Etter min mening bør kultutøvelse og anleggelse av helligdommer i arkaisk tid analyseres som forbundet med menneskets sosiale liv og behov fremfor å studeres som resultater av politisk-historiske strukturer. I denne undersøkelsen velges derfor den mer tradisjonelle, men symbiotiske, sammenhengen mellom religion og politiske forhold bort for heller å vektlegge sosiokulturelle idémønstre bak organisering av kult og plassering av helligdommer.

Problemstilling og avgrensning

Det empiriske utgangspunktet for undersøkelsen er tre utvalgte helligdommer til Hera (*Heraia*): én i Perakhora ved Korint, én på den argivske sletta på Peloponnes og én på øya Samos øst i Egeerhavet² (Fig. 1). Disse tre helligdommene er valgt fordi de har flere likheter:

1. De ble etablert i tidlig arkaisk periode (ca. 800-650).
2. De ble anlagt i forbindelse med fremveksten av en polis – Korint, Argos og Samos.
3. De ble tillagt stor betydning av samfunnet de inngikk i.
4. De ble plassert i rurale områder et godt stykke utenfor bysentrene i *poleis*.

Hvis de tre rurale Hera-helligdommene fungerte som politiske grensemarkører for bystatene de tilhørte, hvorfor var så viktige territorialmarkører for så store bystater i deres

---

¹ Dersom ikke annet er sagt eller det handler om moderne tid skal alle årstall forstås som f.Kr.

² Rekkefølgen på benevnelse av helligdommene antyder ikke grad av viktighet. Jeg har valgt å begynne med den nordligste av helligdommene på fastlandet, for så å bevege meg sørover, og til slutt reise til sjøs.

etableringsfase skjenket akkurat til Hera? Kan andre ideer enn ideer om politisk avgrensning og maktdemonstrasjon ha vært medvirkende for valg av guddom og plassering av helligdom?

Kan etableringen av de tre Hera-helligdommene på marginale steder i arkaisk periode tolkes som symbolske markeringer av grenser?

Anleggelse av Hera-helligdommer og utførelse av kult til Hera var vektlagt i tidlig arkaisk periode. Heraia ble ofte etablert i rurale strøk i ytterkanten av polis' territorium eller i ytterkanten av såkalte "temmede" (kultiverte) områder. Men det finnes også eksempler på Hera-helligdommer som ble anlagt inne i bysentrene. I Poseidonia i Magna Graecia ble det etablert både en urban og en rural Hera-helligdom, men begge, anlagt i det 6. årh., er sene i forhold til de andre Hera-helligdommene og er derfor holdt utenfor denne undersøkelsen. I Tiryns, nær Argos på den argivske sletta, er Hera-helligdommen plassert på de mykenske restene i det som utviklet seg til å bli sentrum for polis. Antall votivgaver i Tiryns er drastisk mindre enn i de tre valgte helligdommene. Fra tidlig arkaisk periode er det bare funnet 20 votivgaver, fra senarkaisk periode (ca. 650-480) er antallet 462 (Baumbach 2004:72). Det totale antall votivgaver på 482 fra arkaisk periode utgjør halvparten så mange som i Hera-helligdommen på Samos, ca. 1/4 av antall votivgaver i Perakhora og i underkant av 1/10 av antallet i det argivske Heraion. Det lave antallet votivgaver fra den eldste perioden gir grunn til å spørre om helligdommen var skikkelig etablert så tidlig. I tillegg er det reist spørsmål om helligdommen virkelig var viet til Hera. Jeg har derfor valgt å holde også denne helligdommen utenfor undersøkelsen.

Metodisk tilnærming og teoretisk rammeverk

Undersøkelsen utføres som et studium av et avgrenset empirisk materiale innen et teoretisk rammeverk. Studiet er komparativt ved at det tas utgangspunkt i en del likheter ved helligdommene (beliggenhet, alder, tilknytning til polis og betydning i samfunnet de inngikk i) for så å undersøke om det også var likheter ved de tilknyttede kultenes innhold og funksjon. I undersøkelsen av kultinnholdet vektlegges votivmaterialet ved de tre helligdommene (Kapittel 3), men også historiske kilder om Hera generelt og kultene spesielt, som viser kultinnhold eller forsterker aspekter ved kultenes innhold, vil bli vurdert. Flere av de historiske kildene er skrevet etter arkaisk tid, men mange av dem beskriver forhold fra arkaisk periode eller generelle tendenser ved religion og samfunn i antikken.

Fysiske rester, som votivgaver, men også landskap og romlig organisering, kan hevdes å inneha mening – de er meningsfulle fenomener. Mitt utgangspunkt er at det er fundamentalt for alle menneskelige samfunn å tillegge omgivelsene mening ved å ordne, klassifisere og regulere dem. Siden jeg ser helligdommenes plassering og votivgavens natur som hovedsakelig knyttet til menneskenes behov for sosial organisering, er antropologiske teorier valgt som analytiske verktøy. En antropologisk tilnærming til religion og samfunn innebærer å se hvordan blant annet symboler, myter og ritualer operer innen, og blir produsert av, samfunnet. Med en antropologisk tilnærming brukes teorier om symbolske grenser og grensemarkeringer for å analysere helligdommenes beliggenhet og kultenes innhold. Symbolsk klassifisering og grensesetting refererer til menneskers forsøk på å skape verdener av mening.

Som utgangspunkt for analysen i kapittel 4 brukes en strukturalistisk modell. I strukturalistisk kulturteori, som Claude Lévi-Strauss' (1979) utviklet, legges det særlig vekt på to aspekter:

1. Mening skapes gjennom kontrast. Kulturelle fenomener får mening ved at de er systematisert i binære opposisjoner – kontrasterende kategorier, som liv-død, kvinne-mann, hvitt-svart.
2. Abstrakte strukturer er styrende for den konkrete utforming. Ethvert observerbart fenomen eller handling er produkter av en underliggende kulturell eller sosial logikk eller struktur.

Strukturalistisk forståelse av virkeligheten er kategorisk. I noen sammenhenger er det nettopp det kategoriske som gjør teoriene og modellene til gode analytiske hjelpemidler. Som vi skal se er strukturalistisk teori svært anvendelig for den nærværende undersøkelse. Min analyse fokuseres på det som befinner seg i grenseområdene mellom kategoriene eller det som faller utenfor de systematiserte klassifikasjonene.

I analysen benytter jeg meg av ulike, men beslektede teorier om forholdet mellom symboler, samfunn, grenser og kropp. Edmund Leachs (1976) grensesonemodell brukes som utgangspunkt for en analyse av de tre Hera-helligdommene og symbolske grenser i tid og rom. Som forbundet med grenser i tid forsterkes helligdommenes aspekt som symbolske grensemarkører med Arnold van Genneps (1999[1909]) og Victor W. Turners (1999) teorier om overgangsritualer og liminalfasen. Mary Douglas' (1997) ideer om urenheter er beslektet

med Leachs, van Genneps og Turners ideer, og utvider teorien om Hera-helligdommene som symbolske markeringer av grenser.

Siden teorier om symbolske grenser vanskelig kan atskilles fra teorier om kroppsmetaforer og kroppslige grenser, brukes de som en utvidelse av analysen. Ideen om menneskekroppen som metafor for forståelse og organisering av den sosiale verden ble utviklet av Marcel Mauss (for eksempel 1935, 1950). Douglas (1997) videreutviklet Mauss' teorier ved å utforske hvordan symbolske avgrensninger og ritualer henger sammen med kroppslige grenser og grenseoverskridelser. Jorun Solheim (1998) har utdypet Douglas' teorier videre med særlig fokus på hvordan kvinnekroppens åpenhet og grenseløshet symbolsk overføres til kategorisering i samfunnet. Dette aspektet vil også få en sentral plass i analysen om Hera-helligdommer som symbolske markeringer.

Fig. 1: Oversiktskart som viser de tre Hera-helligdommenes beliggenhet.

Kapittel 1. Hera og polis: Forskningshistorisk bakgrunn

I dette studiet settes altså det politisk-historiske bevisst til side for heller å fokusere på de sosiokulturelle strukturene bak plassering av helligdommer. Det er allikevel nødvendig å gi en kort presentasjon av de historiske hovedtrekkene rundt utvikling av den greske bystaten. Siden forbindelsen mellom politisk-historiske hendelser og helligdommer har vært vektlagt i forskningen, blir dette også automatisk fokus for dette kapittelet.

Den greske bystaten

Tolkninger av når og hvordan den greske bystaten oppstod henger nøye sammen med hvordan polis defineres. Polis som primært et religiøst fellesskap vektlegges av mange forskere (for eksempel Burkert 2001:255; de Polignac 1995; Snodgrass 1980:33; Zaidman og Pantel 1992), og vil være utgangspunktet for denne undersøkelsen. Ved å vektlegge det religiøse aspektet istedenfor det politiske ved polis, inkluderes flere arenaer i samfunnet og en større del av befolkningen.

Polis er dog et svært komplisert og variert fenomen. Definisjon og utvikling av den greske bystaten er derfor omdiskuterte emner i forskningshistorien. Oswyn Murray (1980:3) gir et godt bilde på de ulike trendene innen polisforskning:

To the Germans the *polis* can only be described in a handbook of constitutional law; the French *polis* is a form of Holy Communion; the English *polis* is a historical accident; while the American *polis* combines the practices of a Mafia convention with the principles of justice and individual freedom.

I polisforskning hvor fokus er på det politiske fellesskapet (for eksempel Ehrenberg 1969; Glotz 1965; Hansen 1993) knyttes polis' oppkomst hovedsakelig til utviklingen av politiske institusjoner. Slike analyser er i stor grad basert på skriftlige kilder fra klassisk periode, særlig Aristoteles' og Platons nedtegnelser. Skriftlige klassiske kilder kan i utgangspunktet bare brukes til å studere den klassiske polis, hovedsakelig den athenske, og kan ikke fullt ut betraktes som kilder til en generell definering av polis og hvordan polis oppstod (de Polignac 1995:1-3; Morris 2000:94-101; Snodgrass 1980:11-14). Polissenteret i København har gjort en grundig undersøkelse av alle kjente poleis slik de beskrives i historiske kilder i perioden ca. 650 til 323. Polissenteret har konkludert med at de greske kildene selv indikerer at polis

hadde fire ulike betydninger: 1. festning; 2. bysenter; 3. territorium; 4. politisk samfunn. Denne konklusjonen regnes som gyldig for den klassiske perioden og til en viss grad også for arkaisk periode fra ca. 650 (Hansen 1998:17-34; Hansen og Nielsen 2004:34-35, 39-46).

Polissenterets undersøkelser er svært verdifulle, men et fokus på skriftlige kilder og det politiske aspektet fører til at prosesser før 650 ikke tas i betraktning som medvirkende til etablering av polis. Oppkomsten av polis kan ikke studeres kun basert i et politisk perspektiv, men bør undersøkes som en langvarig prosess som trolig begynte i det 8. årh (Morgan og Coulton 1997:121).

Store endringer i gresk samfunnsstruktur, som befolkningsvekst, gjenopptagelse av handel, gjenopptagelse av skriftspråk og økonomisk omveltning, kan spores i det arkeologiske materialet fra det 8. årh. Utviklingen av polis bør ses i sammenheng med disse endringene. Tidligere ble endringene oppfattet som revolusjonære for det 8. årh. (for eksempel Snodgrass 1980:15-84), men det er etter hvert blitt klart at de trolig var resultater av mer langvarige prosesser. Prosessene, som er ledd i ”den orientaliserende prosessen”, har røtter i perioder før det 8. årh. og geografiske områder øst for Hellas. Dette gjelder blant annet bruk av gresk skriftspråk (som er inspirert av det fønikiske), økning i handel med Levanten (som var i gang kanskje så tidlig som i det 10. årh.) og bruk av figurativ kunst (som noen steder i Hellas ble utviklet allerede i det 9. årh.). Selv befolkningsveksten har røtter i tidligere perioder. Det er enighet om at det var en befolkningsvekst i det 8. årh., men ikke at den var så eksplosiv som Anthony Snodgrass (1980:19-24) har argumentert for (Scheidel 2003:120-136; Whitley 2004:98-100). Endringene i det 8. årh. bør studeres som en periode da “the cumulative effect of various long-term processes of transformation began to be felt” (Whitley 2004:101).

Hva reflekterer så det arkeologiske materialet om utvikling av polis i tidlig arkaisk periode? Rester etter forsvarsmurer på den lilleasiatiske kysten og på noen egeiske øyer viser at greske bosettinger allerede i det 9. årh. ble organisert som befestede byer. Men en slik organisering har ingen direkte forbindelser til senere utvikling i Hellas, særlig når det gjelder utviklingen på fastlandet. Det er få indikasjoner på politisk organisering i denne perioden. De tidligste restene etter bygninger med administrative (offentlige) funksjoner, som viser at et samfunn er organisert som en stat, er fra så sent som rundt 600 (Morgan og Coulton 1997:104-105; Snodgrass 1980:32).

Siden det er få indikasjoner på fremvekst av samfunn organisert i henhold til moderne teorier om statsformasjon i arkaisk tid, bør oppmerksomheten heller rettes mot tegn på urbanisering i undersøkelser av fremveksten av polis. Urbaniseringsprosesser, som ikke trenger å være tett sammenknyttet med politisk statsformasjon, var i gang i Hellas allerede

rundt 800 (Whitley 2004:101, 167). Arkeologiske undersøkelser har vist at sentrum i en polis ofte ble til ved at spredte bosettinger vokste sammen. En slik prosess er blitt kalt synoikisme. I Korint og Argos er de tidligste urbane bosettingene datert til det 8. årh. Disse bosettingene lå spredt rundt de fremvoksende bysentrenes *akropolis* (Morgan og Coulton 1997:121; Whitley 2004:169). På Samos er det funnet rester etter en betydelig bosetting fra det 8. årh. Men siden den moderne byen Pythagoreion ligger oppå Samos' antikke bysentrum, har undersøkelsene av byen vært begrensede (Baumbach 2004:164-165; Kyrieleis 1981:41, 43). Selv om det ikke var et klart definert bysentrum før i det 7. årh. i Korint og Argos og selv om det er uklart hvordan Samos' bysentrum ble etablert, kommer jeg for enkelhets skyld til å kalle de urbane bosettingene, som etter hvert ble bystatenes sentrum, for bysentrum.

Helligdommer og polis

En annen stor sosial endring som kommer til syne i det arkeologiske materialet fra det 8. årh. er nedgang i vektlegging av graver samtidig som oppmerksomheten mot felles helligdommer økte. I begynnelsen var disse helligdommene faste, men åpne, lokaliteter hvor gaver ble gitt til guddommene. Senere ble det anlagt monumentalarkitektur, som templer og skatthus, i de helligdommene som ble vektlagt av samfunnet. Det var en kraftig økning i kultaktivitet og opprettelse av helligdommer med monumentalarkitektur fra og med det 8. årh. (Morris 1996:149-150; Snodgrass 1980:33, 52-54). I denne forbindelse har det vært sentralt for flere forskere å studere forholdet mellom utviklingen av helligdommer, etableringen av monumentale templer og polis' tidlige fase. Snodgrass (1980:56-65) argumenterer for at etableringen av monumentale helligdommer er en helt avgjørende indikasjon på oppkomsten av polis. For hvilket annet fellesorgan enn et statsorganisert samfunn kan ha klart å konstruere monumentale helligdommer, som Heraion på Samos eller Apollon-helligdommen i Korint? Catherine Morgan (1992:5) påpeker også at oppkomsten av store monumenter, som templer, er klare tegn på institusjonalisering av kultaktivitet til fordel for en stat. Dette gikk ofte hånd i hånd med formaliseringen av rituell praksis inn i et statssystem.

De Polignac (1995) har undersøkt polis' opprinnelse med utgangspunkt i ideen om bipolaritet med særlig fokus på kultsteder utenfor bystatenes sentrum. Han hevder at de fleste av de tallrike offerdepotene fra det 9. og 8. årh. ble funnet i grenseområdene til tidlige poleis og at disse kultstedene markerte bystatenes territorium i den formative perioden. Med den stadig økende befolkningsveksten, som førte til et økt press på ressursene, oppstod det et behov for å etablere kontroll over jord. De Polignac hevder at helligdommene som ble etablert

i det 8. årh. var et uttrykk for et behov for å markere territorialkrav (de Polignac 1995:11-13, 33-39). De Polignac (1995:33-34) har særlig sett Heraion i Argos som et eksempel på helligdommer som markerte bystatens geografiske grense ved å være plassert i enden av en kultivert slette.

Kritikken av de Polignacs opprinnelige tese (slik den ble fremstilt i *La naissance de la cité grecque* 1984) har vært stor. De Polignac har blant annet blitt kritisert for ikke å avklare hva han mener med begreper som polis og by, at tesen er for generell og for å basere en tese fra arkaisk periode med utgangspunkt i kultorganisasjon i den klassiske polis (Malkin 1987:227-228; Morgan 1994:107). Ti år etter utgivelsen av boka tok de Polignac (1994, 1995) en del av kritikken og nye tilnærmingsmåter opp til vurdering og gikk tilbake på noe av sin opprinnelige hypotese. Men han står fast ved det 8. årh. som en avgjørende periode hva gjelder samfunnsstruktur i arkaisk og klassisk periode.

De Polignac (1994:4-5) oppfatter nå blant annet det argivske Heraion for å ha vært en interurban helligdom for alle samfunnene rundt den argivske sletta i arkaisk periode og at helligdommen først kom under Argos' kontroll fra 460, da Argos ødela Mykene og Tiryns. Jonathan M. Hall (1995) argumenterer for det samme. Catherine Morgan (2007:personlig meddelelse) hevder at helligdommen vekslet mellom å være kontrollert av Argos, Mykene og Tiryns i perioden mellom det 8. og det 6. årh., men at den var underlagt argivsk kontroll fra og med det 6. årh.

Selv om Heraion i enden av den argivske sletta ikke kun tilhørte Argos gjennom hele den arkaiske perioden, er spørsmålet om hvem som opprettet helligdommen det viktigste i forbindelse med denne undersøkelsens problemstilling. De fleste forskere (for eksempel Ainian 1997:321; Baumbach 2004:77; Hall 1995:581; Morgan 1992:11-12) mener at Heraion ble etablert av Argos i det 8. årh. for å hevde territoriale krav til den argivske sletta. Etableringen av helligdommen i det 8. årh. sammenfaller med en periode i gresk historie da den heroiske fortiden i økende grad var av betydning. Referanser til fortiden ble brukt som en legitimering av samtiden. Argos' naboer Mykene og Tiryns hadde noe Argos manglet: rester etter mykensk sivilisasjon. Helligdommens beliggenhet i nærheten av mykenske graver og imitasjon av mykensk byggestil i den øvre terrassen viser at argiverne forsøkte å knytte helligdommen til en heroisk fortid for slik å hevde sin rett over territoriet rundt (Morgan 1992:11-12). Siden Heraion ble etablert av befolkningen i Argos i tidlig arkaisk periode, mener jeg at helligdommens beliggenhet kan undersøkes i forhold til bysentrum i Argos med utgangspunkt i bakenforliggende sosiokulturelle strukturer i det argivske samfunnet.

Det er bred enighet om at Hera-helligdommen i Perakhora ble opprettet av korinterne og at helligdommen var underlagt Korint gjennom hele den arkaiske perioden. Selv om store deler av votivmaterialet i den korintiske Hera-helligdommen er produsert på Rodos eller i Fønikia, indikerer det totale arkeologiske materialet at tilbederne primært var korintere og at helligdommen hovedsakelig var av lokal interesse (Morgan 1994:129-135; Tomlinson 1992:323). Selv om Korint og Argos i polis' tidligste fase ikke var samlet om ett politisk sentrum, men bestod av en samling urbane bosettinger, antas det allikevel at det var det korintiske og det argivske samfunnet som helhet som stod for etableringen av de rurale Hera-helligdommene.

Det antas at også den samiske Hera-helligdommen var anlagt av og under direkte kontroll av bystaten Samos. Til tross for at mange av votivgavene i Heraion på Samos opprinnelig var fra blant annet Egypt, Kypros, Fønikia og Babylonia, kan ikke helligdommen betraktes som en interurban helligdom. Votivgavene ble i stor grad importert av greske handelsmenn og hovedsakelig gitt av befolkningen på Samos (Kyrieleis 1981:25-53, 1993; Pedley 2005:155). Den samiske Hera-helligdommens beliggenhet i enden av en fruktbar slette, hvis motsatte ende utgjordes av bysentrum, kan også hevdes å vise bybefolkningens krav til sletta som strekker seg langs kysten i vest (Osborne 1996:103).

Spørsmålet om hva som kom først – kultsted eller samfunn organisert som en polis – er svært omdiskutert. Arkeologisk materiale som viser de tre helligdommenes historiske utvikling, redegjøres nærmere for i kapittel 2. Utgangspunktet mitt er at de tre Hera-helligdommene ble etablert og vektlagt av samfunn som enten allerede var, eller var i ferd med å bli, organisert som polissamfunn.

Religionsutøvelse i polis

Det eksisterte ikke noe skille mellom det hellige og det profane i den greske bystaten. Samfunnet var gjennomsyret av religiøs aktivitet og de fleste menneskelige handlinger ble oppfattet å ha et religiøst aspekt. Hovedguddommene var de 12 olympiske gudene og gudinnene: Zeus, Hera, Poseidon, Athene, Apollon, Artemis, Afrodite, Hermes, Demeter, Dionysos, Hefaistos og Ares. Andre guddommer, som ktoniske guddommer og heroer, var også viktige i kultutøvelsen. Nye guddommer kunne bli innført og gamle kunne falle bort. De greske guddommene var ikke allmektige, de eksisterte ikke utenfor den verden grekerne levde i og de hadde ikke skapt verden og menneskene. De var selv blitt skapt og de kunne bli rammet av skjebnen. De innsatte ikke koder for tro og oppførsel, men krevde anerkjennelse

og respekt fra menneskene. En guddom kunne ha forskjellige tilnavn, som sa noe om dens ulike interessesfærer. I mytene kjemper guddommene stadig med hverandre og med mennesker for å opprettholde disse interessesfærene (Burkert 2001:119-189).

Karakteristisk for gresk religion er at den var ritualistisk og rettet mot utøvernes nåtid. Religionen var ikke sentrert rundt hva hver og en i samfunnet trodde, men hva de gjorde. Ritualene skulle utføres for å vise gudene og gudinnene at de ble anerkjent og respektert. Prestenes og prestinnenenes funksjon var å se til at ritualene ble utført riktig. Ritualene kan kategoriseres som tre ulike typer: vedlikeholdsritualer (som festivaler), overgangsritualer (som initiasjons- og begravelseritualer) og kriseritualer (spontane ritualer i krisesituasjoner). Det fantes mange ulike ritualformer, hvorav offerritualene var de viktigste. Den religiøse aktiviteten hadde konsekvenser for utøverne mens de levde. Bortsett fra i noen av mysteriekultene, var ikke livet etter døden noe tema i gresk religion (Burkert 2001; Zaidman og Pantel 1992).

Votivgave

Menneskene i det arkaiske Hellas opprettet og vedlikeholdt en personlig kontakt med guddommene gjennom bønn, dyreoffer og votivoffer. Dyreofferet skulle fortæres med én gang, mens votivgaven var av en mer varig karakter. Votivgaven ble gitt, enten som et takkoffer eller fordi giveren ønsket noe tilbake (*do ut des*), sammen med en ofring og fremførelsen av en bønn (van Straten 1981:65-66). En votivgave kunne også reflektere giverens økonomiske og sosiale status. Slik kunne motivet bak en votivgave også være at giveren ønsket offentlighetens anerkjennelse (Whitley 2004:140).

Votivmaterialet fra greske helligdommer er svært variert, det var nærmest ikke grenser for hva som kunne gis til en guddom. Votivgaver kunne både være gjenstander som var lagd som votivgaver, og gjenstander som først var blitt brukt for så å bli gitt som votivgave. Etter at votivgjenstandene var blitt overrakt guddommen, ble de satt opp i helligdommen. De ble plassert der det var rom for det. Store og flotte votivgaver, som statuer og treføtter, ble ofte stilt opp på små pilarer rundt omkring i helligdommen. Mindre votivgjenstander ble arrangert inne i tempelet eller i en egen bygning (Rouse 1902:342-347; van Straten 1981:80).

Hera

Det finnes både arkeologiske, epigrafiske og litterære kilder til kunnskap om Hera. Allikevel har studier av Hera og Hera-kult stort sett vært basert på litterært materiale. De skriftlige

kildene vektlegger Heras rolle som Zeus' hustru og som ekteskapets beskytter. I analyser basert på tekststudier har det vært mye fokus på hvordan Hera hos Homer (for eksempel *Il.* 1.517-550, 5.890-894) nærmest latterliggjøres i egenskap av å være den sjalu og kranglete hustruen til Zeus.

Det arkeologiske materiale fra arkaisk tid indikerer at Hera var svært populær i kultisk aktivitet. De tidligste og viktigste templene var skjenket henne. Heras popularitet i kultisk sammenheng minsker imidlertid drastisk mot slutten av arkaisk tid og inn i klassisk tid (Burkert 2001:131-135; Clark 1998:13-26; Pomeroy 1975:7-8; Scully 1962:41-69). Motsetningen mellom populariteten av Hera-kult og den negative fremstillingen av henne i mytologien påpekes av blant annet Sue Blundell (1995:33) og Walter Burkert (2001:132).

Burkert (2001:131) hevder at et trekk som merkelig nok mangler i profilen til Hera er morskap. Hun har barn, f.eks. Ares, men dette er ikke noe som vektlegges i Hera-kulten. Ifølge Burkert påkalles aldri Hera som en mor og hun presenteres aldri som mor med barn. Burkert argumenterer slik for at Heras kvinnelighet først og fremst defineres på bakgrunn av hennes forhold til ektemannen.

Hera Kourotrophos

Samtidig som Hera, i egenskap av å være en olympisk gudinne, er assosiert med himmelen, kan hun også knyttes til jorden. Vincent Scully, som har analysert Heras "person" med utgangspunkt i det landskapet helligdommene hennes er plassert i, argumenterer for at Hera skal tolkes som en jordgudinne, som "the old earth mother who embraced all" (Scully 1962:47-50, 57). Theodora Hadzisteliou Price (1978:3, 192) hevder at Hera ble tilbedt som *kourotrophos* ved flere av sine kultsteder. Kourotrophos er en kompleks betegnelse knyttet til ulike aspekter ved en guddom, særlig ved gudinner. På et grunnleggende nivå kan kourotrophos oversettes med ammende/oppfostrende mor ("nursing mother") (Price 1978:1-3). Kourotrophoi kan være knyttet til begge ender av livssyklusen: både til begynnelsen med svangerskap, barnefødsel, oppfostring og oppvekst og til slutten med døden. Siden jord ble oppfattet å være den materien livet både oppstår fra og brytes ned til ("av jord er du kommet, til jord skal du bli"), forbindes kourotrophoi med jord. Det ktoniske (det som tilhører jorden) er derfor det mest fremtredende elementet ved kourotrophos-kult (Price 1978:200).

Det er særlig to motsetningsfylte momenter når det gjelder Hera. Det ene er motsetningen mellom hva det skriftlige og det arkeologiske materialet antyder om henne. Det

andre er motsetningen mellom hennes rolle som olympisk hustru og jordgudinne eller kourotrophos.

Kapittel 2. Helligdommene

Hera-helligdommene i Korint, Argos og Samos, som ble plassert i rurale områder flere kilometer utenfor de fremvoksende bystatenes sentrum, kan altså hevdes å ha blitt etablert av et polisorganisert samfunn på et tidlig stadium. Dette kapittelet er en presentasjon av helligdommenes beliggenhet i forhold til bysentrum og landskapstrekk og helligdommenes utgravnings- og forskningshistorie.

Perakhora

Beliggenhet

Fig. 2: Heraion (Perakhora) og Korints bysentrum. Kart lastet ned fra Google Earth.

Den korintiske Hera-helligdommen ligger på en odde (Perakhora) rett over sundet nord for Korints sentrum (Fig. 2). Perakhora utgjorde Korints nordvestligste område (Payne 1940:1-3). Over land er distansen mellom bysentrum og Heraion ca. 33 kilometer, over sundet er den ca. 12 kilometer. Helligdomsområdet, som utgjøres av berglandskap med bratte skråninger ned i havet, strekker seg fra stranden og oppover i et kupert område. Helligdommens strandområde er en liten og naturlig halvsirkelformet havn (Fig. 3).

Både berglandskapet, som hele halvøya består av, men også den lange veien må ha gjort Heraion vanskelig tilgjengelig over land. Humphrey Payne (1940:3) mener derfor at kommunikasjon med helligdommen over sjøen kan ha vært viktigere enn over land. Men på grunn av plasseringen av et vannbasseng (Fig. 4), som kan ha vært brukt i rituell renselse ved inntreden i helligdommen, i den andre enden av *temenos* (helligdomsområdet), hevder Tomlinson (1988:170) at tilbederne kom landeveien.

Fig. 3: Perakhora. Foto: Lene Os Johannessen.

Historie

Fra 1930 til 1933 ble Heraion i Perakhora gravd ut av Payne og Den britiske arkeologiske skolen i Athen. Resultatene av utgravningene ble publisert i to bind: *Perachora I* (redigert av Payne i 1940) og *II* (redigert av Dunbabin i 1962). Se Figur 4 for kart over utgravningsområdet.

De tidligste arkeologiske restene som viser aktivitet i Perakhora er fragmenter av keramikk og statuetter med datering til før-mykensk og mykensk periode (ca. 1650-1050) (Payne 1940:29-30, 51-52). Deretter ser det ut til at aktiviteten har stoppet før stedet blomstret opp fra ca. 800 (Baumbach 2004:13).

Helligdommens tidligste bygning, som i dag utgjør en sirkelformet struktur i strandområdet, ble av Payne (1940:15, 25, 30-31) definert som et tempel fra det 9. årh. Bygningens datering så vel som funksjon er i dag usikker. Blanche Menadier (1996:77-78) argumenterer for at bygningen kan være før-mykensk. I det 7. årh. ble denne bygningen

erstattet av et tempel (Payne 1940:28, 30). I tredje kvartal av det 6. årh. ble det oppført et dorisk tempel og et alter litt lenger vest i havneområdet (Payne 1940:25, 78). På bakgrunn av at det er funnet votivinskrripsjoner til Hera med tilnavnet Akraia, kan bygningene på stranden være relatert til kulten til Hera Akraia. Akraia referer i dette tilfellet til templets beliggenhet på en odde (Payne 1940:78).

Fra begynnelsen av det 6. årh. ble det også oppført bygninger i det kupertede området øst for stranden (Menadier 1996:109-111). I det 4. årh. foregikk det stor byggeaktivitet i dette området, hvor blant annet en cisterne ble opprettet (Baumbach 2004:15). Her er det også funnet votivinskrripsjoner til Hera, denne gangen til Hera Limenia, et epitete som knytter Hera til havnen (Payne 1940:110). Ifølge Payne (1940:136) viser votivinskrripsjonene at den tidligste bygningen i det terrasserte området hadde en egen kult knyttet til seg og at bygningen skal forstås som et tempel til Hera Limenia. I dag er det bred enighet om at hele komplekset, Hera Akraia på stranden og Hera Limenia ovenfor, bør ses som én helligdom. Det er lite sannsynlig at det var to ulike kultsteder eller kulter til Hera i Perakhora (Baumbach 2004:16; Menadier 1996:130-131; Morgan 1994:129-131; Tomlinson 1977:197-198).

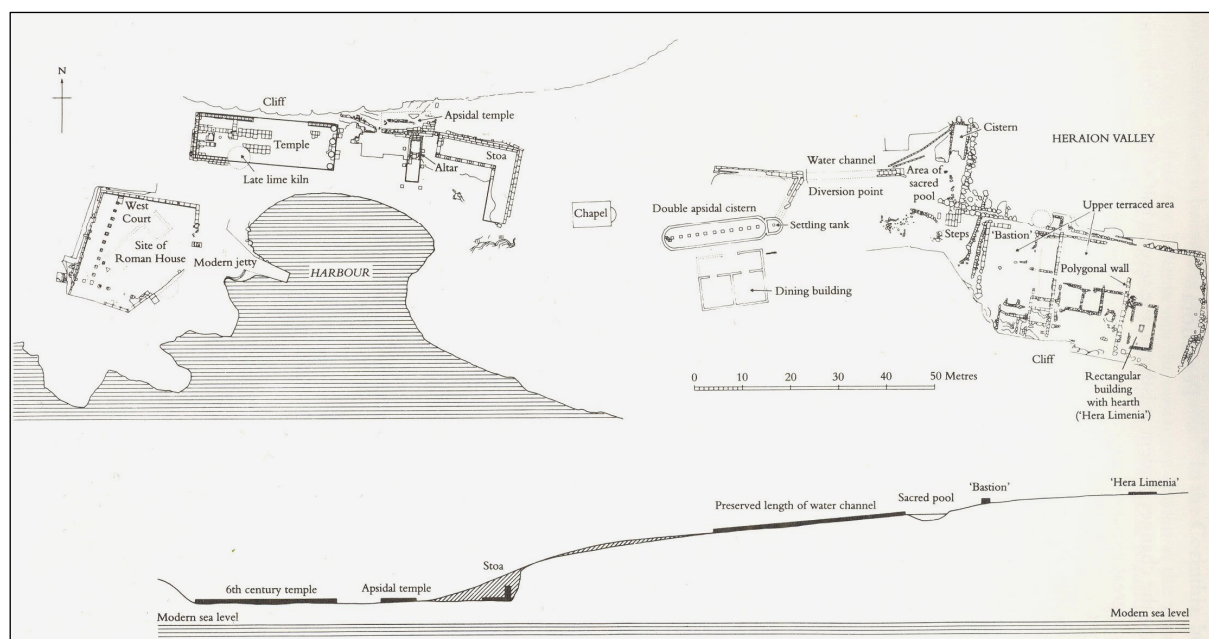

Fig. 4: Oversikt over utgravningsområdet. Heraion, Perakhora (Morgan 1994:130).

Størstedelen av votivmaterialet fra tidlig arkaisk periode ble funnet i et depot i havneområdet. Siden området skråner bratt og byggeaktiviteten i det 4. årh. skapte forstyrrelser i grunnen, er det ikke mulig å datere materialet ut ifra jordlag (Payne 1940:30-32). Gjenstander uten stilistiske særtrekk har dermed en usikker datering (Baumbach 2004:15). Det meste av materialet fra depotet er datert til perioden mellom 800 og 720, men noe er også fra senere

perioder (Coldstream 1968:98; Menadier 1996:93-98). Gjenstandene fra helligdommens østlige område er hovedsakelig fra ca. 700. Terrassen, hvor gjenstandene ble funnet, skråner nedover, noe som har resultert i at en god del av materialet havnet i områdene nedenfor. Terrassen er delvis bygget opp av jordlag (Payne 1940:116-122).

Funnmaterialet antyder en sterk økning i kultaktivitet fra ca. andre halvdel av det 8. årh. Innen det 7. årh. var Heraion i Perakhora den rikeste helligdommen i mils omkrets (Scully 1962:47-49). Helligdommen har vært fokus for mye arkeologisk forskning, særlig når det gjelder de arkitektoniske restene (for eksempel Menadier 1996; Tomlinson 1977, 1988). Det store omfanget votivgaver har fått oppmerksomhet i studier med fokus på stil og kronologi. Svært få av votivgavene har blitt vurdert for religiøs betydning. Jens David Baumbach (2004:11-49) er den første som analyserer hver enkel votivgjenstand for kultisk innhold. Gjenstander som kvinnestatuetter, skarabeer, bygningsmodeller og draktnåler er særlig fremtredende i votivmaterialet (se Appendiks 1 og Kapittel 3).

Argos

Beliggenhet

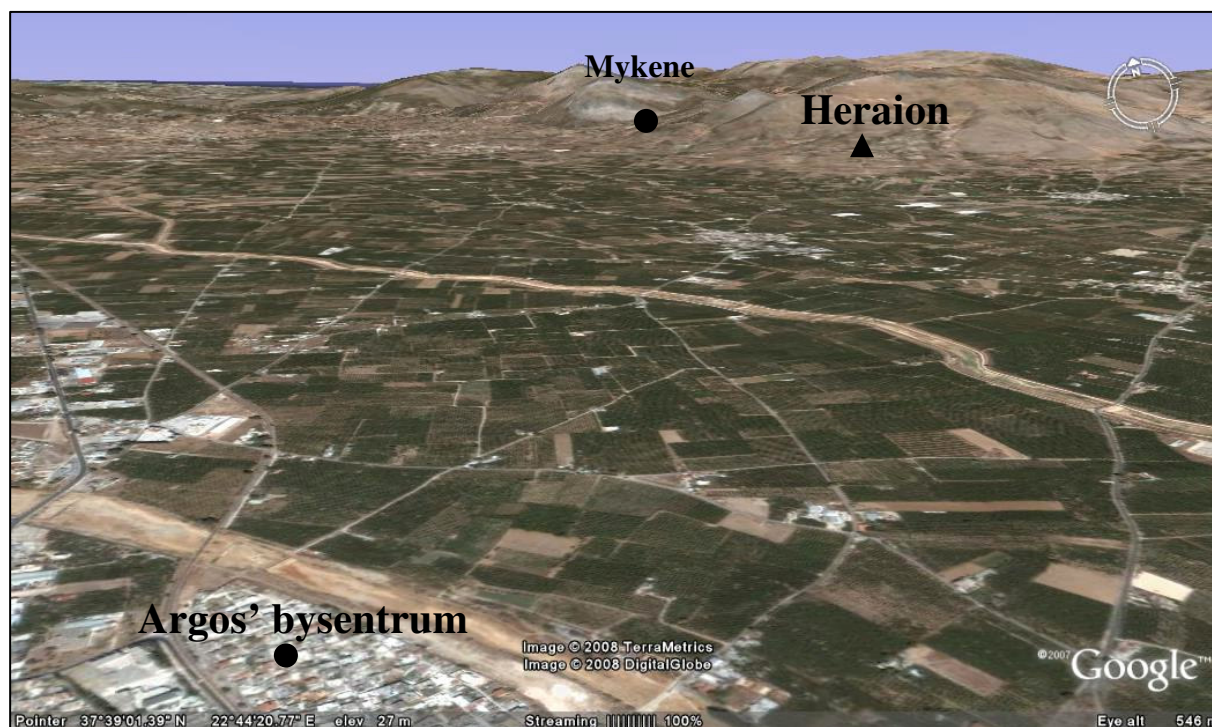

Fig. 5: Heraion og Argos' bysentrum. Kart lastet ned fra Google Earth.

Den argivske Hera-helligdommen ble etablert i grenseområdet mellom de antikke bystatene Argos og Mykene. Heraion ligger ca. åtte kilometer nordøst for bysentrum i Argos og ca. fire kilometer sørvest for Mykenes senter. Mellom Argos' bysentrum og Heraion ligger den argivske sletta, som også ble kalt Prosymna (Paus. 2. 17). Nordøst for helligdommen ligger fjellene Euboea og Akraea. Heraion ble plassert på en liten høyde i Euboeas fjellside (Fig. 5). Med en slik plasseringen er utsikten fra helligdomsområdet over den argivske sletta storslått (Fig. 6) og helligdommen synes på lang avstand. Heraion kunne trolig ses både fra den antikke byen i Argos og fra havet (de Polignac 1995:33; Scully 1962:55-56). Flere elver renner fra fjellene og ned over den argivske sletta. I antikken rant elvene Asterion og Eleutherion i nærheten av helligdommen (Paus. 2. 17,1 og 17,6).

Fig. 6: Utsikt fra Heraion mot sørvest over den argivske sletta. Foto: ukjent.

Historie

I årene mellom 1831 og 1874 ble det foretatt ulike kortvarige utgravninger i den argivske Hera-helligdommen. Charles Waldstein og Den amerikanske skolen for klassiske studier i Athen utførte systematiske utgravninger av hele helligdommen fra 1892 til 1895. Resultatene ble publisert i to bind: *The Argive Heraeum I* (1902) og *II* (1905). Begge bindene er redigert av Waldstein i samarbeid med blant andre George Henry Chase. Fra 1925 til 1928 ble bosettingene og gravstedene fra bronsealderen i nærheten av helligdommen undersøkt av Carl W. Blegen (Baumbach 2004:74). Den siste utgravningen som ble foretatt i det argivske Heraion er John L. Caskey og Pierre Amandrys (1952) utgravninger i 1949 av et omfattende

depot med votivgjenstander ved foten av støttemuren nedenfor den østre bygningen. Se Figur 7 for kart over utgravningsområdet.

Funnmateriale viser at det var aktivitet i området rundt Heraion fra bronsealder og helt frem til etableringen av Hera-helligdommen. Det er usikkert om aktiviteten var av kultisk art eller ikke. Den bemerkelsesverdige økningen i antall votivgaver fra første halvdel av det 8. årh. utgjør det første sikre sporet for etablering av kult til Hera på stedet (Baumbach 2004:76).

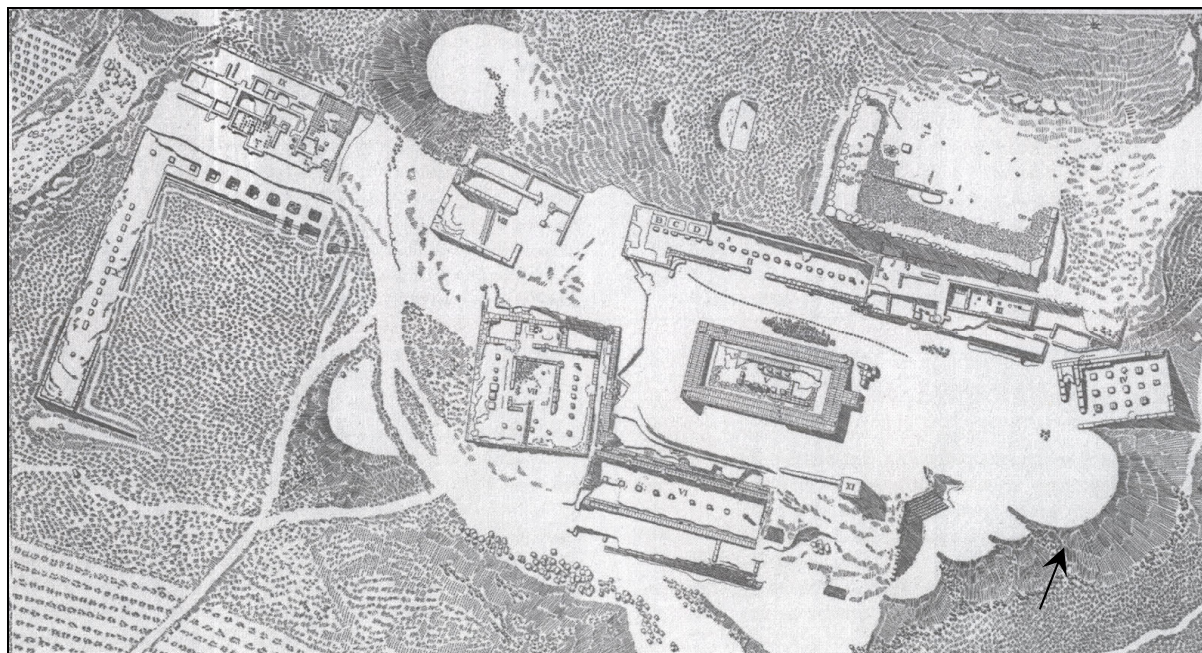

Fig. 7: Oversikt over utgravningsområdet. Heraion, Argos (Baumbach 2004:fig. 4.3).

De tidligste bygningsrestene fra Heraion er den gamle tempelterrassen i øvre del av temenos. Siden potteskår fra andre halvdel av det 8. årh. er funnet som fyll i støttemuren, dateres terrassen til sent i det 8. årh. (Billot 1997:15-17). Det arkeologiske materialet viser en sterk forbindelse mellom Argos og Heraion (Morgan 1992:12), blant annet ved at det meste av keramikken i Heraion fra det 8. og 7. årh. ble produsert i Argos (Morgan og Whitelaw 1991:84). Det tidligste templet som er mulig å spore, er plassert på den øvre terrassen. Siden dette templet ligner Hera-templet i Olympia og Athene Alea-templet i Tegea, kan det dateres til slutten av det 7. årh. (Billot 1997:24-26). I løpet av det 6. årh. ble det reist to *stoai* (søyleganger) og et *hestiatorion* (bygning for inntakelse av måltider). I det 5. årh. var det stor byggeaktivitet i helligdommen, med særlig fokus på den nedre terrassen. Her ble det reist flere bygninger, trappehus og et nytt tempel etter at det gamle ble ødelagt i brann i 423 (Baumbach 2004:78; Billot 1997:34, 41-44).

De arkeologiske utgravningene av og den påfølgende forskningen rundt den argivske Hera-helligdommen har i stor grad vært konsentrert rundt de arkitektoniske restene. Et slikt

fokus førte til at det ikke ble tatt hensyn til jordlag, slik at funnkonteksten til de fleste av gjenstandene er ukjent. Mange av votivgavene ble funnet i fyllmassen til den andre tempelterrassen, som ble planert ut for konstruksjonen av templet fra det 5. årh. Gjenstander fra denne konteksten må derfor være eldre enn det klassiske templet. Resten av votivmaterialet ble funnet på den gamle tempelterrassen og andre steder i helligdommen (Waldstein 1902:73-84). De fleste av gjenstandene fra disse utgravningene er datert til det 7. og det 6. årh. Materialet fra utgravningen til Caskey og Amandry, som ble utført med hensyn til jordlag, er datert til perioden mellom det andre kvartalet av det 7. årh. til det andre kvartalet av det 6. årh. Votivmaterialet fra den argivske Hera-helligdommen har, i likhet med votivmaterialet fra Perakhora, stort sett blitt studert i typologiske analyser (Baumbach 2004:74, 76, 78-79). Baumbach (2004:74-104) undersøker votivmaterialet for kultisk innhold. Populære votivgaver i Hera-helligdommen i Argos var kvinnefigurer, amuletter, spinneutstyr, draktnåler og *hydriai* (vaser til oppbevaring av vann) i miniatyr (se Appendiks 2 og Kapittel 3).

Samos

Beliggenhet

Fig. 8: Heraion og Samos' bysentrum. De blå linjene indikerer elveløpene til Imbrasos slik de renner i dag. Kart lastet ned fra Google Earth.

Hera-helligdommen på øya Samos i det østlige Egeerhavet ligger på kysten i enden av en fruktbar slette ca. seks kilometer sørvest for det antikke bysentrum, dagens Pythagoreion (Fig. 8). I nord og vest er sletta omkranset av fjellandskap (Fig. 9). Helligdommen ble plassert i deltaet til elven Imbrasos, som kommer fra fjellene, renner i flere løp ned i dalen og ut i havet. I arkaisk tid lå elveløpene, som avgrenset temenos i både nordøst og sørvest, tettere opp til Hera-helligdommen enn de gjør i dag. Elven Imbrasos markerte helligdommens vestlige og sørlige grenser (Fig. 10) (Bergquist 1967:44-47). I sørøst ble helligdommen avgrenset av havet, som også var nærmere helligdommen i antikken enn det er i dag (Fig. 10). Heraion var synlig fra byen og fra havet for båter på vei inn til havna. En landevei, ”den hellige veien”, som bandt helligdommen sammen med byen ble etablert sent i det 7. årh. Før dette ankom tilbederne helligdommen over sjøen (Baumbach 2004:147; Bergquist 1967:44-47; Pedley 2005:154).

Fig. 9: Utsikt over helligdomsområdet mot nordvest. Foto: Lene Os Johannessen.

Historie

Fra midten av 1700-tallet og frem til 1925 ble det gjort undersøkelser og utgravninger av varierende kvalitet i Hera-helligdommen på Samos. Disse undersøkelsene resulterte i få publikasjoner (Baumbach 2004:147). Ernst Buschor og Det tyske arkeologiske institutt i Athen utførte utgravninger i perioden mellom 1925 og 1939 med fokus på alteret, hovedtemplet og ”Rhoikos-templet.” Buschor gravde også ut templene A-E nord for ”den hellige veien” og deler av den førhistoriske bosettingen. I tillegg startet han utgravninger av den sørlige delen av helligdommen, hvor han oppdaget en stoa (”Südbau”) og et tempel

(”Südhalle”). Resultatene av disse utgravningene ble publisert i en rekke artikler (se blant annet Buschor 1930, 1937; Buschor og Schleif 1933). I tillegg til det arkitektoniske ble det også tatt hensyn til mindre funn og jordlag under utgravningene og i publikasjonene. Men de fleste funnene, utgravningsnotatene, planene og ca. ett tusen bokser med uanalysert keramikk ble mistet under annen verdenskrig (Baumbach 147-148).

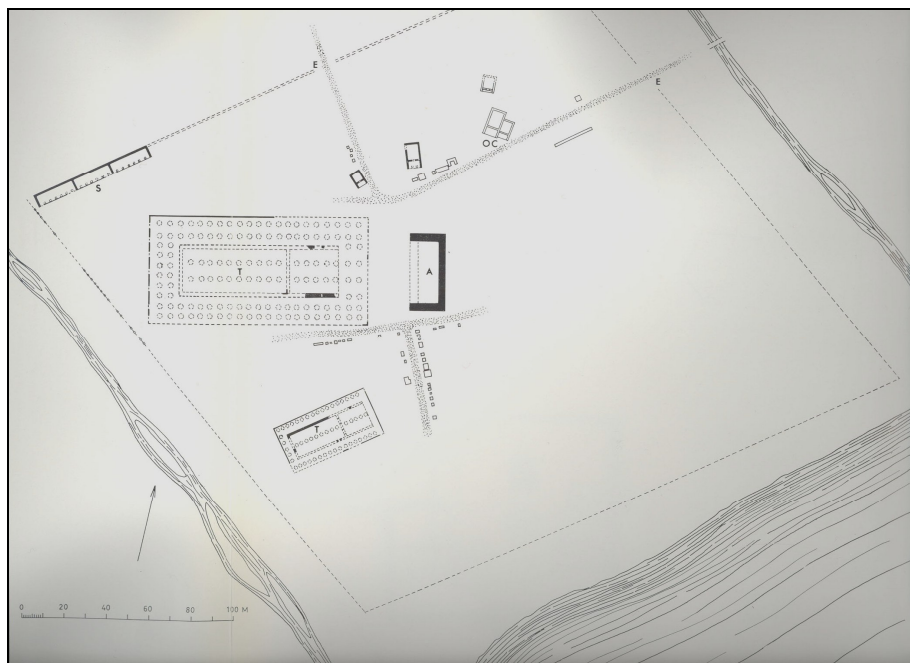

Fig. 10: Det samiske Heraion avgrenset av armene til elven Imbrasos og havet (Bergquist 1967:plan 26).

I årene 1951 til 1962 fortsatte Buschor sitt arbeid i det samiske Heraion. Han undersøkte allerede undersøkte områder på nytt og gravde ut et tempel i den nordlige delen av temenos. Også store deler av den førhistoriske bosettingen ble gravd ut. Resultatene ble også denne gangen publisert med tanke på arkitektur så vel som mindre funn og jordlag (se Buschor og Ziegenaus 1959; Milojevic 1961; Vierendeis og Walter 1959). Utgravningene fra 1963 til 1975 ble foretatt av E. Homann-Wedeking. Under disse utgravningene, som var konsentrert om helligdommens sørøstlige område og avdekking av ”den hellige veien”, ble det funnet et stort antall votivgaver (Baumbach 2004:148). I årene 1976 til 1980 fortsatte Helmut Kyrieleis arbeidet i Heraion. I denne perioden ble ”den hellige veien” undersøkt, det arkaiske *propylon* (port) oppdaget og utgravninger i helligdommens sørlige del gjenopptatt. Et utvalg av de mange votivgjenstandene som ble funnet i disse undersøkelsene, er publisert (Kyrieleis 1980, 1981, 1988; Furtwängler 1981). Se Figur 11 for oversikt over utgravningsområdet.

Flere kjegleformede begre fra perioden 1340-1050 ble funnet under alteret fra det 11. eller det 10. årh. (Buschor og Schleif 1933:159). Det er allikevel høyst usikkert om Heraion var et kultsted allerede i mykensk periode (Ainian 1997:331). Fra det 10. til det 8. årh. ble

alteret fornyet en rekke ganger. Mot slutten av det 8. årh. ble fire bygninger med uvisst funksjon reist i nærheten av alteret (Baumbach 2004:150; Buschor og Schleif 1933:150, 166-168).

Det tidligste templet i den samiske Hera-helligdommen er fra første halvdel av det 7. årh. (Baumbach 2004:150). Selve tempelbygningen er viktig for gresk arkitekturhistorie fordi det var det første *hekatompedon*, et tempel på 100 fot (Pedley 2005:154-157; Schachter 1992:46; Shipley 1987:28). Rundt 650 ble ”Südhalle” og et vannbasseng etablert i den sørlige delen av temenos. Vannbassenget, som trolig ble brukt til renselsesritualer, kan indikere en av helligdommens innganger (Kyrieleis 1981:90-91, 95-96).

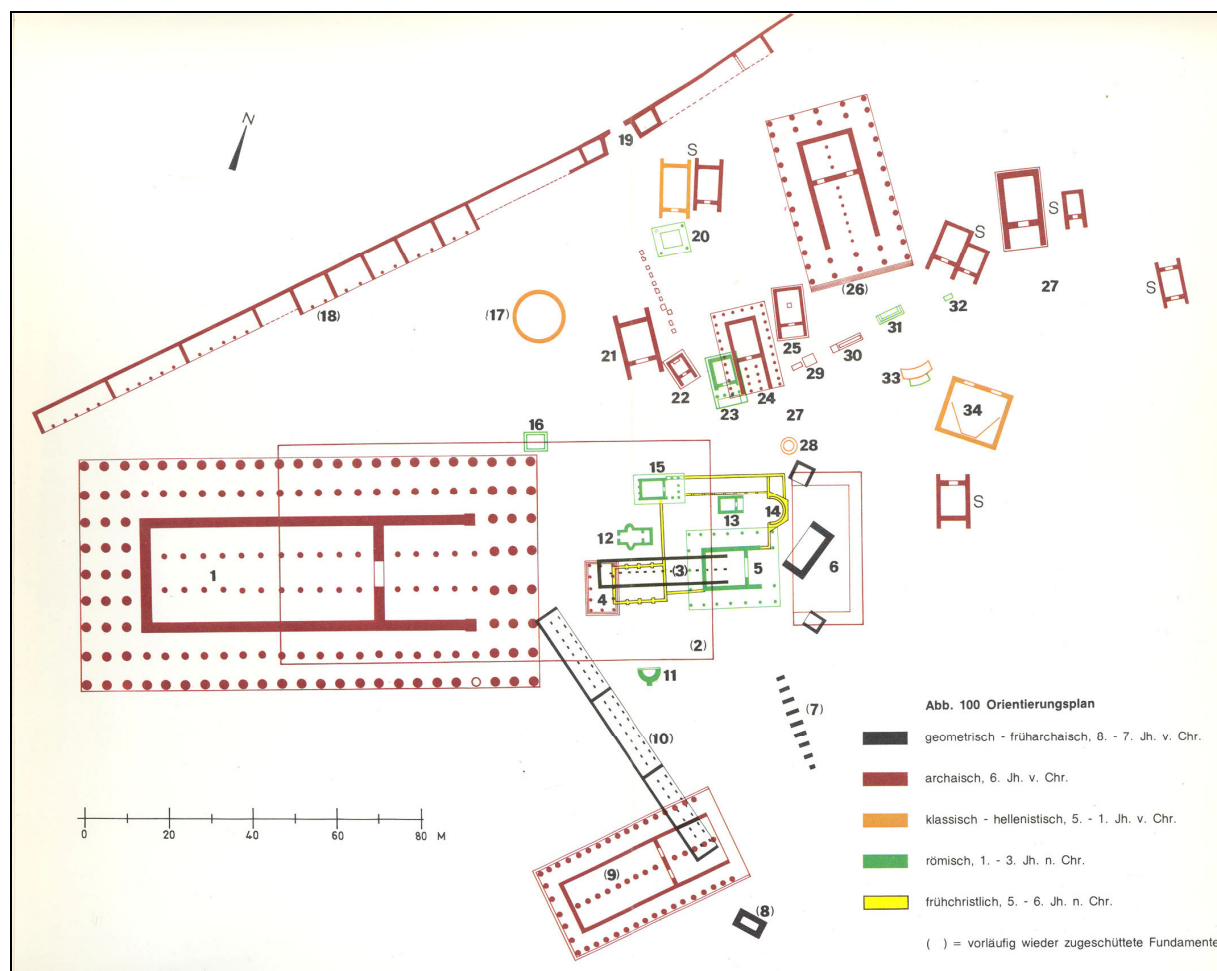

Fig. 11: Oversikt over utgravningsområdet (Kyrieleis 1981).

Det var stor byggeaktivitet i Heraion i det 6. årh. Hekatompedon og alteret ble erstattet av et monumentalt tempel, ”Rhoikos-templet”, kalt så etter arkitekten som bygde det, og et nytt alter i 570-560 (Kyrieleis 1981:73-78, 85-86, 1993:134). Det sørlige område i Heraion ble forstørret ved å flytte Imbrasos’ armer mot øst og vest (Bergquist 1967:44). I den nordlige delen ble en stor bygning med innvendig søylegang (”Nordbau”), en lang stoa (”Nordhalle”) og to templer reist. Funksjonen til ”Nordbau” og ”Nordhalle” er uvisst (Kyrieleis 1981:103-

104, 108-110, 113-117). "Rhoikos-templet" ble ødelagt rundt 550. Bygging av et nytt monumentalt tempel ble satt i gang av Polykrates i ca. 530. I siste halvdel av det 6. årh. ble et lite tempel og en bygning reist i den nordlige delen og "Südbau" i den sørlige (Kyrieleis 1981:91-94, 108, 112-113).

Den kostbare rekonstruksjonen av Heraion i arkaisk periode står i kontrast til en svært beskjeden byggeaktivitet i klassisk periode. Dette referer trolig til politiske forhold. Samos' politiske og økonomiske makt da tyrannene regjerte i arkaisk periode ble sterkt svekket med Polykrates' død i 522 og perserkrigene i 489 og 479 (Baumbach 2004:151-152).

Bortsett fra i de tidligste undersøkelsene har votivgaver, så vel som arkitektur, blitt tatt hensyn til i utgravninger og publikasjoner av materialet fra helligdommen. En god del av votivmaterialet ble funnet i et lag i den sørlige delen. Noe av dette materialet kan ha havnet i denne delen av temenos som følge av elvens oversvømmelse. Votivgaver er også funnet i stort antall i området rundt alteret og i "Südbau" (Baumbach 2004:152).

Votivmaterialet fra det samiske Heraion er svært rikt og svært variert. Som nevnt i kapittel 1 hadde flere av votivgavene en østlig opprinnelse, men ble hovedsakelig gitt av befolkningen på Samos. Kvinnestatuetter, granatepler, bygningsmodeller, våpen og statuetter av kyr og hester utgjør en stor del av votivmaterialet (se Appendiks 3 og Kapittel 3). Votivmaterialet fra den samiske Hera-helligdommen har ikke samlet vært utgangspunkt for undersøkelse av religiøs betydning før i Baumbachs (2004:147-174) analyse.

Kapittel 3. Hera Kourotrophos: Innhold og ktonisk form

Innhold og form refererer til to nivåer en kult kan kategoriseres på. Kultens innhold reflekterer menneskenes ideer om hva guddommen var knyttet til på stedet – ideer som har manifestert seg i myter og votivgaver. Ofte er ikke mytene lenger bevart, men votivgavene kan gi innblikk i hvilken funksjon kultene hadde i samfunnene som etablerte dem. Kultens form er måten ritualene i en helligdom ble gjennomført på. Ritualformen kan for eksempel synes i gjenstander som ble brukt i libasjonsritualer eller til inntakelse av måltid (kultisk/rituelt utstyr) (Brandt 2006:45-46). Materialet fra helligdommene er i første omgang sortert ved å skille mellom votivgaver (innhold) og kultisk utstyr (form) som kilder til ulike aspekter ved kultene. Med studiets vektlegging av innhold og funksjon er det empiriske utgangspunktet hovedsakelig votivmaterialet. Skillet mellom votivgaver og kultisk utstyr er imidlertid ikke alltid like klart. Særlig når det gjelder vaser kan det være vanskelig å bestemme om en gjenstand fungerte som en votivgave eller som rituelt utstyr. I denne undersøkelsen regner jeg de fleste vaser i vanlig størrelse for å være rituelle bruksgjenstander i helligdommene og vaser i miniatyr for å være votivgaver. Dersom det kultiske utstyret har fremstillinger, for eksempel vasemalerier, som forsterker indikasjonen av viktige kultaspekter, vil disse bli tatt i betraktning. Dette vil bli klargjort og problematisert fortløpende.

Kourotrophos-aspektet ved Hera, som jeg presenterte i kapittel 1, er sentralt for å forstå de tre Hera-kultenes sosiale funksjon og innhold. Som vist er kourotrophos tett knyttet til en ktonisk natur. Materiale som antyder ktoniske ritualer – altså ktonisk form – inkluderes i denne undersøkelsen fordi det forsterker indikasjonen om at Hera ble tilbedt som en kourotrophos i de tre helligdommene.

Votivmaterialet: Innhold

Det er ikke slik at alle votivgjenstander nødvendigvis reflekterer aspekter ved kultens innhold. For eksempel kan ikke flotte treføtter i bronse, som har blitt funnet i alle de tre Hera-helligdommene, relateres til et kultisk innholdsaspekt. Treføttene kan ha blitt gitt av atleter, som hadde vunnet dem i konkurranser, eller av aristokrater, som ønsket å vise frem og dermed opprettholde sin sosiale og økonomiske status (Morgan 1992:46-47, 192). Siden bronsetreføtter var prestisjegjenstander og hovedsakelig forekommer i helligdommer av stor

sosial og politisk betydning, bidrar de, sammen med andre verdifulle votivgaver, til å reflektere befolkningens vektlegging av helligdommen (Baumbach 2004:103, 170).

Det er funnet ca. 1500 statuetter i Perakhora (Baumbach 2004:46), mer enn 2900 i det argivske Heraion (Baumbach 2004:100) og i overkant av 500 i det samiske Heraion (Baumbach 2004:168). De fleste av disse statuettene er fremstillinger av kvinner. Mange av figurene har særtrekk eller attributter av en slik karakter at de kan reflektere kultinnhold, men noen av statuettene mangler slike særtrekk. I denne undersøkelsen inkluderer og kategoriserer jeg kun de votivgavene som er av en slik karakter at de uttrykker noe om hva tilbederne assosierte Hera med.

Votivgavene fra Hera-helligdommene i Korint, Argos og Samos har blitt dokumentert og undersøkt av mange forskere med ulike intensjoner. Baumbach (2004) er den eneste som har analysert votivmaterialet fra blant annet de tre aktuelle helligdommene, samlet og i detalj, for kultisk innhold. Baumbachs analyse av votivmaterialet er imponerende og metodene han bruker gir innsyn i kultaspekter som tidligere ikke har vært diskutert i særlig grad. Siden jeg, i motsetning til andre forskere, ikke har hatt mulighet til å studere alt materialet i detalj, er mye av min undersøkelse av kultaspektene basert på tidligere, særlig Baumbachs, forskning.

Baumbach (2004) deler sin undersøkelse inn i kapitler som tar for seg én og én Hera-helligdom: Hera-helligdommene i Perakhora, Tiryns, Argos og Samos i Hellas og de to Hera-helligdommene i Poseidonia i Magna Graecia. Han deler votivmaterialet inn i fem hovedkategorier: 1. Graviditet, barnefødsel og oppvekst; 2. Giftemål; 3. Hjem og familie; 4. Jordbruk og vegetasjon; 5. Militære anliggender. Kategori 1, 2 og 3 er alle assosiert med kvinner og barn. Det som faller utenfor de fem hovedkategoriene behandler Baumbach under "Ytterligere kultaspekter". Siden kultenes innhold i min undersøkelse ikke er hovedfokus, men utgjør grunnlaget for en analyse av helligdommenenes beliggenhet i forhold til sosiale og kulturelle strukturer, er min klassifisering av votivgavene gjort med et litt annet utgangspunkt enn Baumbachs. Min kategorisering er allikevel inspirert av Baumbachs studium. Organisering av materialet gjøres på bakgrunn av menneskenes og samfunnets behov i forbindelse med sosial og fysisk utvikling. Jeg deler votivmaterialet inn i følgende fire kategorier: A. Kroppslige og sosiale overganger; B. Hustrurollen; C. Militær rekruttering; D. Naturens fruktbarhet.

Når vi klassifiserer votivmaterialet i ulike kategorier, er vi selv med på å farge resultatene av kunnskapstilegnelsen. Kunnskapen vil slik alltid være delvis og ikke lede frem til én sannhet. Siden kategoriene er våre, skal de ikke forstås som klart atskilte avdelinger, men de flyter over i hverandre. Det vil fremgå at flere av votivgavene kan plasseres i ulike

kategorier. For å kunne studere de sosiale og kulturelle aspektene ved helligdommene og kultene er kategorisering av votivmaterialet allikevel nødvendig.

Siden Baumbachs analyse er en analyse av votivmaterialet (Baumbach 2004:1-10), er det en svakhet ved hans fremstilling at han presenterer kultiske bruksgjenstander uten å si eksplisitt at de ikke er votivgjenstander og uten å forklare hvorfor akkurat dette, og ikke det andre, kultutstyret er brakt inn i analysen. Det er også uklart om han regner med kultutstyret som han presenterer under de ulike kategoriene, i tabellene. Siden det ikke er mulig å vite sikkert om det er bare votivmaterialet eller både votivmaterialet og noe av kultutstyret som danner grunnlaget for Baumbachs tabeller, og siden min inndeling av materialet er annerledes enn Baumbachs, har jeg lagd en egen tabell med prosentvis fordeling av votivgavene (Tab. 4). Det er kun votivgjenstandene fra arkaisk periode som utgjør grunnlaget for disse tabellene.

Mange publikasjoner er unøyaktige og overflatiske i beskrivelser av antall gjenstander. For å kunne sammenligne de ulike kultaspektene i hver helligdom og helligdommene med hverandre, har Baumbach (2004:10) løst dette ved å oversette de unøyaktige betegnelsene til nøyaktige tall: diverse/flere/lite antall = 5; anselig antall = 10; vesentlig antall = 20; mange/populær/stort antall = 50; hundrevis = 200. Siden jeg ikke har kunnet studere votivmaterialet detaljert, følger jeg Baumbach sin kvantifisering. Unøyaktigheten i beskrivelsene av antall er en kilde til unøyaktighet i min tabell. En annen unøyaktighet ved Tabell 4 er kategoriernes flytende karakter og det at noen votivgaver kan tolkes å tilhøre flere kategorier. Votivgavene vil bli talt med i den kategorien de blir presentert. Til tross for unøyaktigheten, ser jeg det allikevel som viktig for sammenligningen å kategorisere og å sette votivmaterialet inn i en tabell som viser prosentvis spredning. Selv om den prosentvise fordelingen ikke kan tas som en nøyaktig beskrivelse av de ulike aspektene ved hver kult, antyder den tendenser.

Baumbach har ikke noen oversikt innledningsvis over hvilke votivgaver han klassifiserer i de ulike kategoriene og han har heller ikke en materialliste. Innledningsvis i denne undersøkelsen har jeg satt opp en oversikt over hvilke votivgaver som regnes til hvilke kategorier (Tab. 1). Oversikten gjør det også mulig å sette opp sammenlignende oversikter (Tab. 2 og 3). En liste over det arkaiske votivmaterialet fra de tre Hera-helligdommene med dateringer og referanser finnes som tre appendiks (1: Perakhora; 2: Argos; 3: Samos). Appendiksene er organisert med utgangspunkt i kategoriene.

Kategori	Votivgave	
A. Kroppslige og sosiale overganger	Fremstillinger av 1. berøring av kjønnsorgan 2. berøring av mage 3. fallos 4. kvinner med utspente mager 5. nakne kvinner 6. kvinner med duer eller duer alene 7. kvinner med ettersittende kjoler 8. kvinner med ettersittende kjoler og kornmønstrede smykker 9. nakne, knelende kvinner med spedbarn på ryggen 10. senger 11. nøkler 12. fibler, nåler og annen pynt til klærne 13. beltespenner 14. smykker (ringer, anheng, armbånd, perler) 15. toalettsaker (speil, kammer, <i>pyxides</i> , <i>aryballoi</i> og <i>alabastra</i>) 16. granatepler, valmuer eller furukongler 17. aper	18. frosker 19. berøring av bryster 20. store bryster 21. Isis som ammer Horus 22. ku som ammer kalv 23. mødre med barn 24. barn alene 25. Bes 26. <i>strigiles</i> 27. <i>stili</i> 28. fløyter 29. spillbrett 30. bånd til hårofring 31. miniatyrskjold 32. Artemis 33. sfinkser 34. trerelieff med et par 35. <i>korai</i> 36. <i>kouroi</i> 37. segl 38. skarabeer 39. korall, skjellkonglomerat, stalaktitt 40. hunder 41. falk, ørn, løve, okse
B. Hustrurollen	42. bygningsmodeller og takstein med inskripsjon 43. bryllupsscene 44. sittende kvinner med krone og slør	45. mat og scener som viser kvinner som lager mat 46. spinnehjul, vevtyngder eller spoler 47. <i>kalathiskoi</i>
C. Militær rekruttering	48. hester med og uten bevæpnede ryttere 49. hesteutstyr 50. våpen 51. krigere 52. menn som har fanget løver	53. rester etter oppmurte baser til skip 54. inskripsjoner som forteller at skip ble gitt til Hera 55. nakne kvinner på seletøy til hest 56. kvinnelig rytter
D. Naturens fruktbarhet	57. sigder og rotøkser 58. kveg 59. <i>hydriai</i> i miniatyr 60. båtmodeller / miniatyrbåter	61. kvinner med blomsterdekorerte skip 62. fiskekroker

Tab. 1: Oversikt over hvordan votivgavene er fordelt i de ulike kategoriene.

Kategori	Perakhora	Argos	Samos
A.	1. 3. 6. 12. 13. 14. 15. 19. 20. 21. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 32. 33.37. 38. 39. 40. 41.	4. 6. 10. 11. 12. 14. 15. 19. 23. 24. 25. 32. 37. 38. 39. 40.	1. 2. 6. 7. 8. 9. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 21. 22. 23. 25. 31. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 41
B.	42. 43. 44. 45. 46.	42. 43. 45. 46. 47.	42.
C.	48. 49. 50. 56.	48. 56.	48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56.
D.	57. 60. 61. 62.	58. 59. 61.	58. 60.

Tab. 2: Oversikt over hvilke votivgaver som er funnet i de tre helligdommene.

Kategori	Perakhora, Argos og Samos	Perakhora og Argos	Perakhora og Samos	Argos og Samos
A.	6. 12. 14. 15. 19. 23. 25. 37. 38. 39.	24. 32. 40.	1. 21. 41.	
B.	42.	43. 45. 46.		
C.	48. 56.		49. 50.	
D.		61.	60.	58.

Tab. 3: Oversikt over hvilke votivgaver som er felles for helligdommene.

A. Kroppslige og sosiale overganger

Til Hera både i Perakhora og på Samos ble det gitt statuetter av nakne kvinner og av kvinner som berører kjønnsorganet (Fig. 12). Det at statuetter av stående nakne kvinner også er funnet i helligdommen til Afrodite i Arsos på Kypros (Schmidt 1968:102, 129) viser at de ble assosiert med kvinnelig fruktbarhet. Fremstillinger av kvinners berøring av kjønnsorganet vektlegger kjønnsorganet og refererer slik til kvinnelig forplantningsevne (Baumbach 2004:17, 153). I det samiske Heraion er det i tillegg funnet statuetter av kvinner med ettersittende kjoler, hvor kvinnelige attributter fremheves, og av kvinner som berører magen. Siden magene er flate, kan det tenkes at de symboliserer kvinner som venter på eller ber om å bli befruktet (Baumbach 2004:153). Statuetten med utspent mage fra det argivske Heraion

viser en gravid kvinne. I Tsoutsouros i Inatos på Kreta, et sted hvor skytsgudinne for fødsel og Heras datter, Eileithya, ble tilbedt, er det også funnet mange statuetter av gravide kvinner (Price 1978:86-87).

Fig. 12: Statuett av kvinne som berører kjønnsorganet og det ene brystet. 7. årh., Samos (Böhm 1990:tafel 31b, nr. TK127).

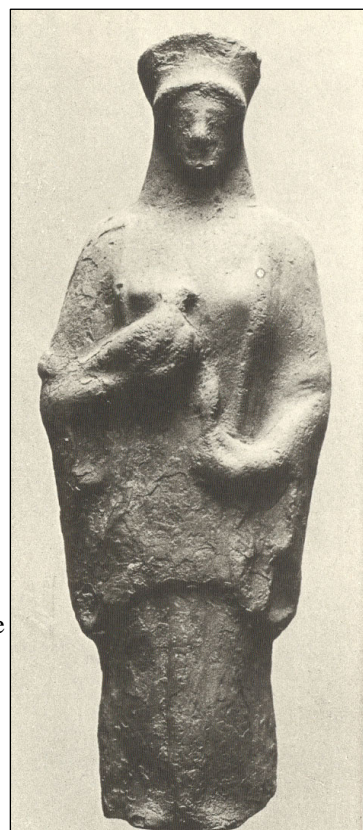

Fig. 13: Statuett av kvinne som holder en due i høyre hånd og en blomst i venstre hånd. Ca. 520, Perakhora (Payne 1940:plate 95, nr. 97).

Kvinnestatuettene som holder duer, som er funnet i alle de tre Hera-helligdommene, antyder også kvinnelig fruktbarhet. Flere av dem holder også blomster (Fig. 13), noe som forsterker indikasjonen om fruktbarhet. Duen er et gammelt fruktbarhetssymbol knyttet til Astarte og andre orientalske modergudinner. Grekerne assimilerte Astarte med Afrodite, i hvis kult duer hadde en sentral funksjon (Burkert 2001:152-153; Böhm 1990:129). Brita Alroth (1989:78, 80) hevder at kvinnestatuettene med duer fra Hera-helligdommene i Perakhora og Argos, er fremstillinger av Afrodite og at de viser henne som en visiterende gudinne i Heraia. Baumbach mener at det er usannsynlig at et så høyt antall (13 av 18 sittende statuetter i Perakhora bærer duer) kan være fremstillinger av en visiterende gudinne. Han argumenterer for at statuettene fra Perakhora hovedsakelig var direkte relatert til Hera og hennes kult, men at noen også viser Afrodite. Tilstedeværelsen av duer i Heraia kan vise at Astartes kvaliteter også ble delt av andre greske guddommer, ikke bare av Afrodite (Baumbach 2004:17-18, 79). Om de ble assosiert med Afrodite som en assisterende gudinne, eller direkte med Hera refererer statuettene med duer uansett til kvinnelig fruktbarhet.

Fig. 14: Statuett av knelende kvinne med spedbarn på ryggen. 7. årh., Samos (Baumbach 2004:fig. 6.17).

De knelende kvinnefigurene fra det samiske Heraion (Fig. 14) kan relateres til fødsel fordi det var vanlig å føde knelende i det antikke Hellas (Stoop 1960:24-37). Det er også funnet en knelende kvinnestatuett i Athene Lindia-helligdommen på Rodos, noe som viser at disse statuettene var passende votivgaver til gudinner assosiert med kvinner (Baumbach 2004:154-155).

Miniatyrsengene fra Hera-helligdommen i Argos kan også referere til fødselsleiet. Hesykhios nedtegnelser om en spesiell ofring, *lekherna*, til ære for Hera i Argos, forsterker dette inntrykket. Lekherna er beslektet med ordene *lekhos* (seng) og *ernos* (barn) (Baumbach 2004:80-81).

Nøkler, som det er flere eksempler på fra det argivske Heraion, forekommer ofte i helligdommer til gudinner assosiert med kvinnelig forplantning (Baumbach 2004:81-82). Vektleggingen av nøkler i Hera-kulten i Argos er tydelig i en fremstilling på en mynt fra det 4. årh. Myntens ene side viser Heras hode, mens den andre siden viser en nøkkel pyntet med bånd (Baumbach 2004:81-82). Nøklene kan ha symbolisert åpningen av livmoren og dermed ha blitt gitt av kvinner under svangerskapet eller etter en vellykket fødsel. Nøklene kan også være knyttet til kultens relasjon til kvinnens rolle som hustru (Baumbach 2004:82).

Granatepler, valmuer (Fig. 15) og furukongler (Fig. 16) ble gitt den samiske Hera i stort omfang. Som elementer på draktnåler (Perakhora) eller som smykker (Argos) forekommer granatepler også i Heraia i Perakhora og Argos. Grekernes tradisjon med å bruke granatepler og ulike imitasjoner av granatepler som votivgaver, stammer trolig fra Egypt, hvor deres funksjon var som gravgaver. På grunn av granateplets blodrøde saft og mange frø kan det ha vært et symbol på liv etter døden (Immerwahr 1989:402-406). I Hellas er imitasjoner av granatepler funnet i gravkontekst i mykensk periode og i både gravkontekst og helligdomskontekst fra ca. 1050 til ca. 700. Granatepler fortsetter å forekomme som votivgaver inn i det 7. årh., men forsvinner ut i det 6. årh. (Immerwahr 1989:406).

Demeter og Persefone er sterkt assosiert med granateplet. Det arkeologiske materialet fra flere av Heras kultsteder – Argos, Perakhora, Paestum og særlig Samos – viser at også Hera var knyttet til granateplet. Granateplet var et symbol for flere ideer i gresk mytologi og

kult. Demeters og Heras tilknytning hadde slik ulike aspekter. Mens Demeter ble forbundet med granateplets blodrøde saft som et symbol på liv etter døden, ble Hera assosiert med granateplets mange frø som et symbol for fruktbarhet (Immerwahr 1989:408).

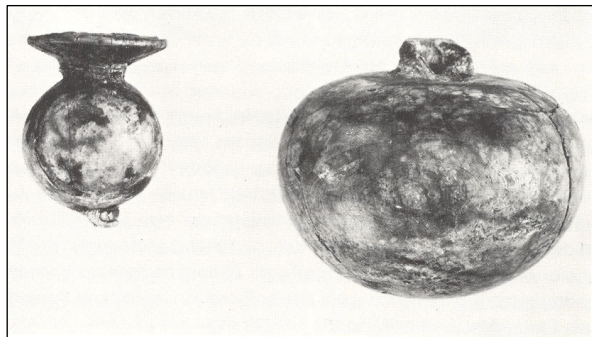

Fig. 15: Imitasjoner av valmue og granateple. 7. årh., Samos (Kyrieleis 1981:15).

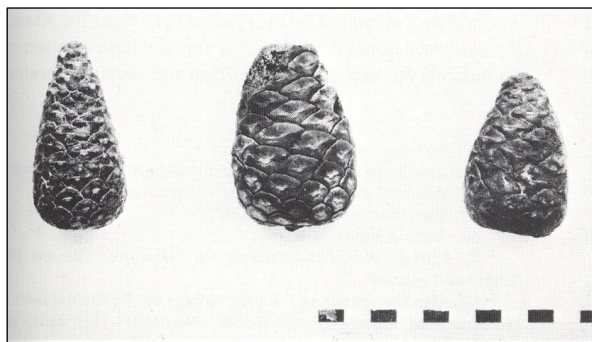

Fig. 16: Naturlige furukongler³. 7. årh., Samos (Kyrieleis 1988:219).

I tillegg til granatepler skiller valmuer og furukongler seg ut på grunn av den store mengden med frø. Derfor har de trolig vært uttrykk for det samme aspektet ved Hera-kulten på Samos. Med utgangspunkt i frøsymbolikk og at furukongler var et renselseselement i assyrisk kultutøvelse i den samme perioden kan furukonglene ha vært assosiert med både renselse og fruktbarhet (Kyrieleis 1988:219).

Basert på forekomsten og forsvinningen av granatepler, valmuer og furukongler, kan det argumenteres for at det var to stadier i utviklingen av Hera-kulten på Samos. Det første stadiet var et fruktbarhetsstadium, hvor granatepler, valmuer og furukongler var vektlagt. Siden granateplet plutselig forsvant fra Hera-kulten på Samos og siden Zeus dukket opp første gang rundt 600, kan slutten av det 7. årh. ha vært begynnelsen for overgangen til kultens andre stadium: giftemåls- og ekteskapsstadium (O'Brien 1993:45-63). Men, som det vil fremgå senere, kan granateplet også være knyttet til kvinnens rolle som hustru.

Tilstedeværelsen av frosker og aper i det samiske Heraion kan også være et uttrykk for Hera-kultens tilknytning til kvinnelig fruktbarhet. Frosker karakteriseres av produktiv forplantning, men siden frosker er regnvarslere, kan de også ha vært assosiert med jordas

³ Furukongler er funnet et sted i helligdommen hvor furu ikke skal ha kunnet vokse (Kyrieleis 1988:219).

fruktbarhet (Baumbach 2004:154). Forekomsten av aper i greske helligdommer til gudinner knyttet til kvinnelig fruktbarhet, som Athene Lindia på Rodos, antyder at grekerne adopterte fremstillingen og betydningen fra egypterne, som assosierte dem med kvinnelig forplantning (Langdon 1990:416-424). Fallosvasen fra Perakhora er også relatert til fruktbarhet (Baumbach 2004:19).

Fremstillinger av kvinner som berører brystene sine (Fig. 12, Fig. 17), forekommer ved alle de tre Hera-kultstedene i denne undersøkelsen. Berøring av bryster er også assosiert med Astarte og andre orientalske modergudinner. Fra Perakhora er det i tillegg en kvinnestatuett med svært store bryster. Berøring av bryster og store bryster reflekterer amming og uttrykker også trolig mødrenes bekymring for mating av spedbarn (Böhm 1990:110, 129, 137). Fremstillinger av kvinner med hendene på brystene var vanlige votivgaver i helligdommer til gudinner assosiert med fruktbarhet og spedbarn. Slike fremstillinger er for eksempel funnet i helligdommen til Afaia på Aegina (Price 1978:122; Sinn 1988:152-154). Et annet element som viser den argivske Heras tilknytning til amming, er Pausanias' (2.17, 2) nedtegnelser om at navnene på områdene rundt den argivske Heraion var oppkalt etter de tre kvinnene som ammet Hera da hun var spedbarn: Euboea, Akraea og Prosymna.

Fig. 17: Plakett med kvinne som holder seg på brystene. 7. årh., Perakhora (Payne 1940:plate 102, nr. 183a).

Fig. 18: Kvinne med barn i venstre arm. 6. årh., Perakhora (Payne 1940:plate 110, nr. 250).

Statuetter av den egyptiske gudinnen Isis som ammer Horus, er funnet i den korintiske og den samiske Hera-helligdommen. Disse scenene refererer til oppfostring av spedbarn både på grunn av ammesenen i seg selv og fordi Isis var betraktet som ansvarlig for mødre og barn. Statuettene av en ku som ammer en kalv, i det samiske Heraion uttrykker også at oppfostring var et aspekt ved kulten (Baumbach 2004:21, 155-156).

Scener som viser mødre med spedbarn (Fig. 18) forekommer i alle de tre Hera-helligdommene. Kvinnefigurene med leirerull i fanget fra Perakhora og Argos viser også mødre med barn fordi leirerullene trolig representerer svøpte spedbarn. Fremstillinger av barn alene er funnet i både Perakhora og Argos. Figurene av sammenkrøpne gutter fra Perakhora var vanlige votivgaver til guddommer som var ansvarlige for barn (Price 1978:21, 212). Siden statuetter av barn ellers bare forekommer i barnegraver, ble barnestatuetten i Perakhora trolig gitt av foreldre som ønsket å sette barna under Heras beskyttelse (Baumbach 2004:23). Fremstillinger av barn alene og kvinner med barn kan, som det vil fremgå senere, også relateres til hustrurollen fordi oppdragelse av barn var en av kvinnenens plikter.

I tillegg til Isis i Perakhora og Samos og Afrodite i Perakhora og Argos, forekommer fremstillinger av den egyptiske dvergguden Bes i alle de tre Hera-helligdommene. Siden Bes ble tilbudt som skytsgud for kvinner, fødsel og oppvekst i Egypt (Sinn 1983:87, 90), viser tilstedeværelsen av dvergguden at kultene var opptatt av kvinner og barn. Det at statuetter av Bes i Hellas kun er funnet i helligdommer til gudinner assosiert med kvinner og barn og i barne- og kvinnegraver (Sinn 1983:89) indikerer at grekerne var klar over Bes' betydning i Egypt.

Scener med kvinner og barn på vaser fra Perakhora uttrykker også Heras funksjon som beskytter av kvinner og spedbarn. Ikke alle vasene var votivgaver, men de presenteres her fordi vasemaleriene forsterker aspekter ved kultinnholdet. Fremstillingene viser dansende kvinner uten attributter som holder hverandre i hendene, dansende kvinner med kvister og kranser og kvinnelige prosesjoner med barn (Dunbabin 1962:126, 150, 161, 171-172, 186, 194, 209, 212-213, 225, 227, 250, 253, 256, 258, 267, 346). Elisabeth G. Pemberton (2000:105) foreslår at tilstedeværelsen av disse scenene i Perakhora kan reflektere at tilbedelse av Hera underbygget de normale kjønnsrollene.

En av scenene viser en sittende kvinne, som trolig forestiller Hera, med et barn som holder hendene på kvinnens bryster. To sfinkser, som var forbundet med død (Vermeule 1979:171), er plassert på hver side av kvinnen. Det at Hera ble vist sammen med sfinkser antyder at Hera kunne kontrollere døden. Fremstilling av Hera, fruktbarhet, oppfostring og død i én og samme scene understreker Heras ansvar for og evne til å beskytte spedbarn (Baumbach 2004:23-24).

I alle de tre Hera-helligdommene er det funnet fibler, draktnåler, smykker (ringer, armbånd, anheng og perler) og toalettsaker (speil, kammer, *pyxides*, *aryballoi* og *alabastra*⁴) i stort omfang. Klær, smykker og toalettsaker ble ofte gitt av kvinner i overgangsperioder, som overgang fra barn til voksen, svangerskap og fødsel. Klær kan også ha blitt gitt til Hera etter en kvinnes død i barselseng (Baumbach 2004:36-38). Tekstiler og klesplagg ble også gitt til Artemis, som ble tilbedt som skytsgudinne for svangerskap, fødsel og barns oppvekst. I Artemis-helligdommer ble tekstilene hengt opp på stativer, noe som kan ses i en scene på en votivgave til Artemis i Ekhnos i Nord-Hellas (Cole 1998:34-36).

To av bronsespeilene fra Hera-helligdommene i Perakhora og Samos har en fremstilling av to kvinner i et egyptisk tempel og en inskripsjon til den egyptiske gudinnen Mut. Scenen viser at en av kvinnene overrekker et speil til en sittende kvinne, som trolig forestiller Mut. I likhet med Hera er Mut også en modergudinne. Speilet kan derfor ha vært ansett som en passende votivgave til Hera (Baumbach 2004:38).

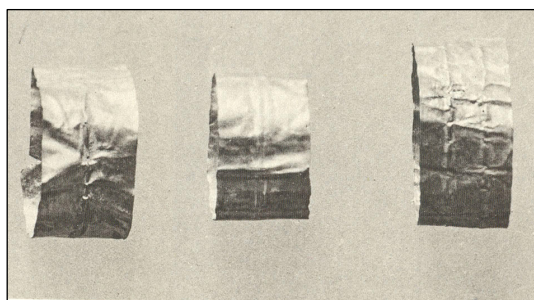

Fig. 19: Bånd/ringer av gull til hårofringer. 8. årh., Perakhora (Payne 1940:plate 18, nr. 13, 14 og 15).

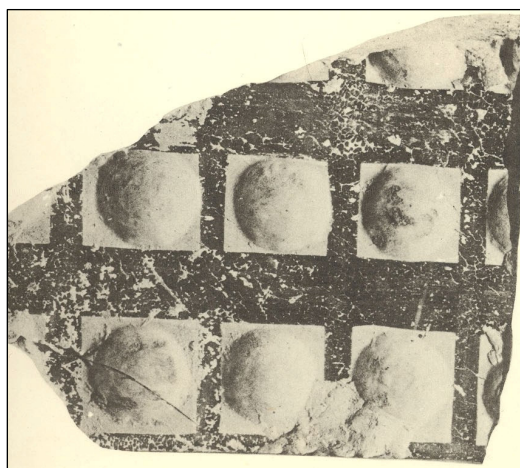

Fig. 20: Spillbrett. 7./6. årh., Perakhora (Dunbabin 1962:plate 133, nr. 1326b).

I perioden mellom forlovelsen og bryllupet var det vanlig at bruden, i tillegg til klær, smykker og toalettsaker, ga leker og hår til en gudinne assosiert med giftemål for å markere overgangen fra barn til voksen (Oakley og Sinos 1993:14-15). I Perakhora er det funnet både leker og indikasjoner på hårofringer. Spillbrettene (Fig. 20), som var populære blant barn i antikken, kan være gitt av unge bruder. Siden båndene/ringene av gull fra Perakhora (Fig. 19) kan ha blitt brukt til ofringer av hår, ble de også trolig gitt av unge jenter som stod på terskelen til voksenlivet (Baumbach 2004:31-32). *Strigiles* (skrapere), *stili* (skriveredskap) og

⁴ Pyxides var oppbevaringsbokser for kosmetikk og pyntegjenstander, aryballoi og alabastra ble brukt som beholdere av oljer og salver. Siden disse vasene derfor trolig ikke var bruksgjenstander i helligdommene, følger jeg Baumbachs definering av dem som votivgaver (Baumbach 2004:38-39).

fløyter fra Perakhora kan knyttes til barns, særlig guttenes, oppvekst og utdanning innen sport, *akademia* og musikk. Slike votivgaver er funnet i helligdommer til andre gudinner assosiert med kvinnelig fruktbarhet (Baumbach 2004:28-29). Skrapere forekommer også i korintiske barnegraver fra klassisk tid (Kotera-Feyer 1993:100-101). Siden sfinkser instruerte unge gutter om ulike aspekter ved livet og manndommen (Vermeule 1979:171-172), forsterker tilstedeværelsen av sfinks som enkeltfigurer og dekorelement på anheng og draktnåler fra Perakhora inntrykket av Hera som beskytter av barns oppvekst.

Beltespennene fra den korintiske og den samiske Hera-helligdommen indikerer også tilknytning til overganger fra et stadium til et annet. Som votivgaver forekommer belter stort sett i helligdommer til gudinner (Baumbach 2004:36-37). Belter var et symbol på jomfruelighet (Oakley og Sinos 1993:14-15). For eksempel bruker Homer (*Od.* 9, 245) løsning av beltet som en metafor for elskov og tap av jomfrudom. De kan derfor ha blitt gitt til Hera som et uttrykk for tap av jomfrudommen i forbindelse med giftemål (Baumbach 2004:37).

Men belter ble særlig gitt som votivgaver i forbindelse med fødsel (Pekridou-Gorecki 1989:101-102). Det ble antatt at det å løsne belter, bånd og hår virket befriende og ville hjelpe fosterets løsrivelse fra magen. Kvinner, som døde under graviditet eller fødsel, vises ofte med et åpent belte og løst hår på gravmonumenter (Baumbach 2004:37; *RAC* 9:180-181).

Miniatyrskjoldene i Heraion på Samos kan være uttrykk for overgangen fra gutt til mann. Mens kvinnenenes plikt var å skaffe friske barn til samfunnet, var mennenes plikt å forsvare samfunnet militært. For å bli betraktet som et fullverdig medlem av samfunnet måtte guttene, gjennom kamptrening, ha blitt medlemmer av forsvaret (Brandt 2003:59, 73; 2006:44-45). Polyænus (*Strat.* 1.23, 2) nevner at bevæpnede krigere deltok på Hera-festivalen på Samos. En fragmentarisk scene på en kalksteinsblokk datert til det 7. årh., som kan ha vært en del av frisen på hekatompodon, viser hodene og spydene til tre krigere (Freyer-Schauenburg 1974:184-185). Hvis det stemmer at fragmentet var en del av tempelfrisen, kan dette vise til krigernes tilstedeværelse i prosesjonen til Heraion allerede i det 7. årh. (Baumbach 2004:166). Unge menn i prosesjon som krigere under den panathenske festivalen i Athen var et element i guttenes initiasjonsritualer til å bli menn – krigere (Brandt 2006:46). Tempelfrisen i Prinias på Kreta fremstiller blant annet unge krigere flankert av gudinner. Scenene uttrykker gudinnenenes rolle som beskyttere av mennenes inntreden i rollen som krigere og samfunnets forsvarende (Marinatos 2000:67-83). Tilstedeværelsen av miniatyrskjold og en mulig tilstedeværelse av krigere i prosesjon fra det 7. årh., antyder at unge menns

initiering i rollen som bystatens forsvarere var et element i den arkaiske Hera-kulten på Samos.

Statuettene med dyr og statuetten med dyr og bue i det argivske Heraion er fremstillinger av Artemis (Alroth 1989:42, 80). Med relieffscenen av Artemis og en løve, var Artemis også til stede i Perakhora. Det er omdiskutert om kvinnestatuetten med bue i Perakhora er Artemis eller Eileithyia. På grunn av buen identifiserer Alroth (1989:78-79) figuren som Artemis. Men, som Baumbach (2004:30) påpeker, er buen også Eileithyias attributt. I Iliaden (Hom. *Il.* 11.269-271) refereres det til fødende kvinner som tortureres av Eileithyias pil. Eileithyias torturerende pil nevnes også i det 3. årh. (Theoc. *Id.* 27. 29). Det er ikke mulig å avgjøre hvilken av de to gudinnene statuetten var ment å forestille. Men både Artemis, som var assosiert med graviditet, fødsel og oppvekst, og Eileithyia, som var skytsgudinne for fødsel, passer som assisterende guddommer i Hera-helligdommer (Baumbach 2004:30).

Korai-statuene fra det samiske Heraion, som trolig fremstiller ungpiker eller bruder, kan også reflektere Heras funksjon som beskytter av oppvekst og giftemål. På samme måte kan *kouroi*-statuene knyttes til guttenes oppvekst. Siden statuer av korai og kouroi også ble gitt til guddommer som ikke var knyttet til oppfostring og oppvekst, er det ikke sikkert at statuene gir innsikt i kultinnhold (Baumbach 2004:158-159, 170).

Fig. 21: Trerelieff med fremstilling av et par. 7. årh., Samos (Fridh-Haneson 1988:206).

Det er usikkert om trerelieffet som fremstiller en kvinne og en mann (Fig. 21), var del av en votivgave eller en bruksgjenstand i det samiske Heraion. Det kan ha tilhørt en bryllupsseng, som ble brukt under festivalene (Ohly 1953:83). Siden sengen kan ha vært en votivgave, regnes trerelieffet med som votivmateriale i denne undersøkelsen. Mens kvinnen holder sin høyre arm rundt mannen, holder mannen sin venstre arm rundt kvinnen og griper hennes bryst med sin høyre hånd. Mellom hodene deres er det en ørn. Kvinnen er helt tydelig fremstilt som viktigere enn sin mannlige partner (Ohly 1953:77-83). Flere forskere mener at paret er en fremstilling av Hera og Zeus, enten i *hieros gamos* (hellig bryllup) (Ohly 1953:80-82), som elskere (Simon

1985:53), eller at det viser Hera både som elsker og som fruktbar og potensiell mor (Baumbach 2004:159).

Siden Zeus ellers er fraværende i den arkaiske kulten til Hera, er det ikke sikkert at mannen forestiller Zeus. Britt Marie Fridh-Haneson (1988:205) er enig i at kvinnen er en fremstilling av Hera og at hun er vist som viktigere enn mannen, men uenig i at mannen er en representasjon av Zeus. Hun er også uenig i at mannens tak rundt Heras bryst er en kjærlig eller erotisk gest. En slik gest ble ikke i arkaisk tid og tidligere forbundet med kjærlighet eller ekteskap, men med kvinnelige oppfostringsevner. I "Det nære Østen" symboliserte slike scener at en gudinne, ofte Isis, Hathor eller Astarte, ammet/oppfostret en ung dødelig mann (Fridh-Haneson 1988:206-208; Price 1978:212). På bakgrunn av tradisjonen for slike scener og at mannen i relieffet er fremstilt som mindre (yngre eller av lavere status) argumenterer Fridh-Haneson (1988:205-209) for at scenen heller viser Hera som en gudinne som ammer Herakles. Et aspekt ved kourotrophoi er deres evne til å gjøre vanlige mennesker om til heroer ved å amme dem, slik Hera gjorde med Herakles (Price 1978:201). Scener hvor en gudinne ammer en ung mann var i Egypt og "Det nære Østen" knyttet til mannens overgang til et annet stadium, oftest til guddommelighet eller udødelighet (Fridh-Haneson 1988:209). I det 7. årh. symboliserte en manns griping av brystet til en gudinne heller oppfostring og mannens overgang til et annet stadium enn erotikk eller ekteskap. Siden Samos tilhørte det religiøse området hvor gudinner kontrollerte overgang til guddommelighet og udødelighet gjennom adopsjonsriter, uttrykker trolig fremstillingen av paret på trerelieffet en slik overgang, og ikke Hera og Zeus (Fridh-Haneson 1988:209-210).

Myten om Medeas barn i Perakhora og myten om Kleobis og Biton i Argos reflekterer også Hera-kultenes tilknytning til barn og oppvekst. Det eksisterer flere versjoner av myten om Medeas barn. I Euripides' *Medea* (1236-1305), som er den tidligste versjonen, dreper Medea sine egne barn for å forhindre at kongehuset dreper dem som hevn for kongens og kongsdatterens død. I en annen versjon blir det hevdet at korinterne drepte barna for å hevne drapet på kongen deres (Paus. 2.3, 6). Euripides (*Med.* 1378-1383) forteller at barna ble gravlagt ved Hera Akraia. Myten om Kleobis og Biton er skrevet ned av Herodot (1.31). Kleobis og Biton er brødrene som selv dro vognen til den argivske Hera-prestinnen (som også var brødrenes mor), fordi oksene ikke dukket opp i tide. Da deres mor spurte Hera om å gi Kleobis og Biton den største mulige velsignelsen for dødelige, falt de i søvn i templet og døde. Myten om Medeas barn og myten om Kleobis og Biton viser Heras makt til både å beskytte og å ta barns liv. Tilstedeværelsen av disse mytene forsterker indikasjonen om at barns oppvekst var et aspekt ved Hera-kultene i Perakhora og Argos (Baumbach 2004:86).

I forbindelse med myten om Medeas barn og deres gravsted ble det utført ritualer i Heraion i Perakhora i arkaisk periode. Ritualene gikk hovedsaklig ut på at syv gutter og syv jenter fra aristokratiske korintiske familier ble sendt til Hera Akraia iført mørke klær og med håret klippet av (Paus. 2.3, 6). Barna skulle tilbringe ett år i helligdommen for å utføre ulike sørgeritualer til Medeas barn. Barnas opphold i Heraion inngikk som et ledd i overgangsritualene fra barn til voksen (Menadier 1996:188-193).

I alle de tre Hera-helligdommene er det funnet mange segl (Fig. 22), skarabeer (Fig. 23) og noen koraller. Disse gjenstandene fungerte trolig som beskyttelse mot onde makter (*apotropaia*) før de ble gitt til Hera. Forekomsten av så mange votivgjenstander som fungerte som *apotropaia*, uttrykker at de tre Hera-kultene var assosiert med tilstander eller aktiviteter hvor det var nødvendig med guddommelig beskyttelse. Det at mange av seglene er perforerte og at en del av dem har merker etter slitasje og reparasjon er indikasjoner på at de ble brukt som amuletter før de ble skjenket gudinnen. Seglenes graveringer er også for grunne og ofte for like til at de har kunnet fungere som personlige segl, noe som forsterker indikasjonen om en amulettisk brukskontekst ytterligere (Baumbach 2004:25-26, 84-85, 157-158). Skarabeenes dekor, som tilsynelatende meningsløse tegnkombinasjoner, guddommelige og kongelige navn, magiske tekster og dyr, antyder at også skarabeene ble brukt som *apotropaia*. I Egypt fungerte skarabeer med denne type dekor som amuletter (Andrews 1994:54-56).

Fig. 22: Segl med fremstilling av løve og mytiske skapninger. Perakhora (Dunbabin 1962:plate 178, nr. A44).

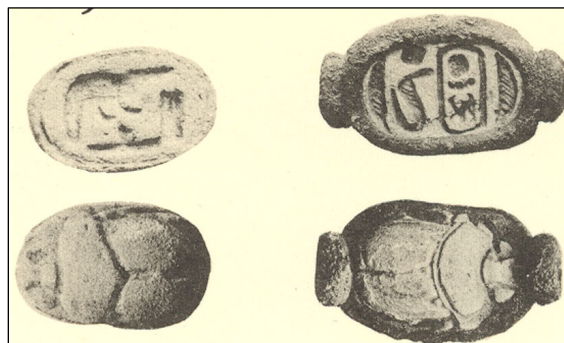

Fig. 23: Skarabeer. Perakhora (Dunbabin 1962:plate 192, nr. D1 og D4).

Kyrieleis (1993:141) mener at korallen, bergkrystallen og stalaktitten i Heraion på Samos ble gitt som kuriositeter. Men på bakgrunn av Plinius den eldre (*HN* 32.24) nedtegnelser om at korall hadde verdi som amulett, kan korallene, bergkrystallen og stalaktitten også ha hatt amulettisk funksjon før de ble overrakt Hera (Baumbach 2004:26, 157-158).

Fremstillingene av løve, falk/ørn og okse kan også ha hatt amulettisk funksjon. Slike dyr, særlig løve, kan observeres enten som dekor på segl eller formet som segl i Perakhora og

Argos. I det samiske Heraion er det funnet statuetter av løver og falk med bytte og figurer som viser løve, falk og okse. Dyrefigurene er små og har hemper, noe som indikerer at også disse ble brukt som amuletter (Webb 1978:92-96). I den egyptiske gudeverdenen var flere gudinner med kourotrophos-aspekter forbundet med sterke dyr. For eksempel er billedfremstillingen av den egyptiske gudinnen Sekhmet, som var en av de viktigste beskytterne av mødre og barn i Egypt, en løve. Siden falk, løve og okse forbindes med stor styrke (Andrews 1994:24-25, 27-29, 64-66), kan de ha blitt oppfattet å ha en beskyttende funksjon (Baumbach 2004:156). Artemis var også knyttet til store og sterke dyr. I helligdommen hennes i Brauron danset unge jenter utkledd som hunnbjørner som et ledd i forberedelser til svangerskap, fødsel og morskap. Sammenhengen mellom bjørner og jenters overgang til kvinner kan være at hunnbjørner ble oppfattet som gode mødre på grunn av den enorme styrken og de smarte strategiene de brukte for å beskytte barna sine (Perlman 1989:111-119). Votivgaver med fremstillinger av løve, falk eller okse kan også, på grunn av assosiasjon med krigere, være forbundet med Hera-kultenes militære aspekt (Baumbach 2004:167).

Som votivgaver er amuletter stort sett funnet i helligdommer til gudinner assosiert med fødsel og spedbarn. Som gravgaver forekommer de ofte i gravene til kvinner og barn (Baumbach 2004:26-27). Plutark (*De Is. et Os.* 65) skriver at Isis satte på seg en amulett i det samme hun fant ut av at hun var gravid. I antikken var spedbarnsdødeligheten høy og kvinner som døde mens de var gravide eller i barselseng var mange. Uforståelige dødsfall i forbindelse med svangerskap, fødsel og spedbarn ble ofte forklart med at barna og kvinnene var blitt tatt av onde makter (Demand 1994:71-86; Johnston 1997:57-58). Amuletter skulle beskytte mennesker som var truet av onde ånder, og er dermed indikasjoner på den korintiske, den argivske og den samiske Hera-kultens tilknytning til overgangsfaser (Baumbach 2004:27).

Ifølge Pausanias (2.3, 6) satte korinterne opp en kvinnelig skremselsstatue (*deima*) i Heraion for å forhindre at åndene etter Medeas barn drepte spedbarna deres. Statuen fungerte, i likhet med amulettene, som et apotropaion (Johnston 1997:56). Mens amulettene var uttrykk for individuell beskyttelse, skulle statuen virke beskyttende for et helt samfunn (Baumbach 2004:27).

Hundestatuettenene fra Hera-helligdommene i Perakhora og Argos kan knyttes til renselse. Antikke litterære kilder viser at hunder ofte ble gitt til gudinner assosiert med fødsel, særlig til Hekate (Baumbach 2004:27-28). Hunder kan ha eksemplifisert fruktbarhet og ukomplisert fødsel (Keller 1909:137-138). Nettopp fordi hunder selv ble ansett for å være

urene, kan de ha blitt oppfattet som i stand til å fjerne urenheter (Baumbach 2004:28). Hundene kan altså settes i forbindelse med fjernelse av urenheten som fødsel førte med seg, og ble gitt til Hera fordi hun skulle beskytte kvinnene før, mens og etter en fødsel.

B. Hustrurollen

Rollen som hustru var kvinnens viktigste rolle i det arkaiske samfunnet. Siden mannens rolle som ektemann ikke var like viktig som kvinnens rolle som hustru, var giftemål og ekteskap primært knyttet til kvinnen. *Oikos*, slik vi tolker det som en hjemlig, privat sfære, var forbundet med hustrurollen, og var dermed kvinnens arena. Kvinnens tilknytning til oikos og arbeidsoppgavene der er beskrevet av Xenofon (*Oec.* 7.21-23), som har skrevet at kvinnens viktigste plikter var å oppdra barn, forberede mat og lage klær – oppgaver assosiert med en hjemlig sfære.

Det er bare funnet én votivgave fra arkaisk tid i hver av Hera-helligdommene i Perakhora og Argos som er direkte relatert til giftemål og ekteskapet. Votivgavene er to fibler med en helt lik relieffscene, som viser en mann og en kvinne stående overfor hverandre. Scenen tolkes som det hellige bryllupet mellom Hera og Zeus (Baumbach 2004:31). I hånden bærer kvinnen et spinnehjul og et granateplet. Spinnehjulet viser til produksjon av klær, og er dermed et symbol på en gift kvinnes rolle i oikos (Stubbings 1963:531-532). Granateplet var, som vist over, et fruktbarhetssymbol i forbindelse med Hera. Som attributt til kvinnen i en bryllupsscene viser granateplet til en annen viktig oppgave for en hustru: produksjon av barn (Baumbach 2004:31). I Perakhora er det også funnet fem terrakottastatuetter av kvinner med brudens krone og slør. Siden disse kan være fremstillinger av Hera som brud, er de også knyttet til hustrurollen (Baumbach 2004:30-31).

Bygningsmodeller (Fig. 24) forekommer (i varierende antall) i alle de tre Heraia i denne undersøkelsen. Slike votivgaver er bare funnet i helligdommer til gudinner. Tilstedeværelsen av bygningsmodeller i de tre Hera-helligdommene og en takstein med Heras navn i Perakhora reflekterer at oikos var et element ved Hera-kultene (Baumbach 2004:32, 89-90, 160).

Votivgaver knyttet til matlaging og produksjon av klær forekommer både i Perakhora og i Argos, men er fraværende i det samiske Heraion. Bakerscener uttrykker kvinnens ansvar for matlaging. Votivgaver som viser assosiasjon med produksjon av klær, som spinnehjul, vevtyngder og *kalathiskoi* (miniatyrgave av kurver brukt til oppbevaring av ull), var også trolig uttrykk for kvinnens rolle som hustru (Baumbach 2004:34-35, 90-92). Men siden

spinnehjul også ble gitt til Artemis (Cole 1998:36), kan det ikke utelukkes at spinnehjulene i Hera-helligdommene kan ha blitt gitt i forbindelse med overganger i livssyklusen til en jente/kvinne.

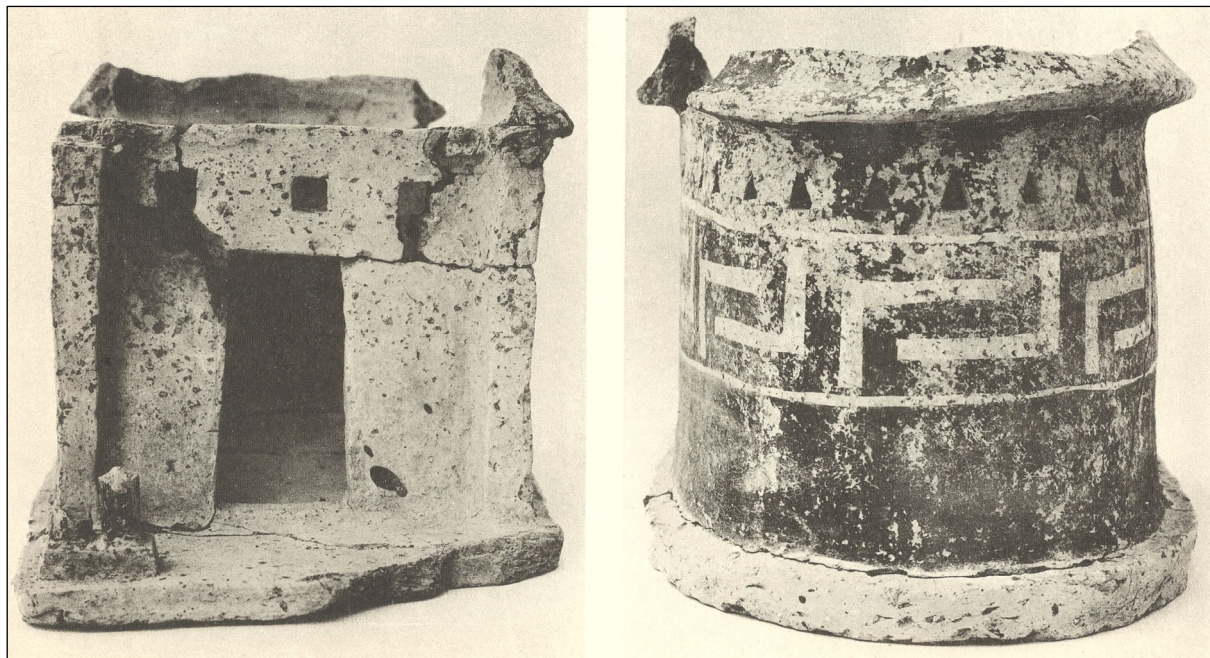

Fig. 24: Bygningsmodeller. 8. årh., Perakhora (Payne 1940:plate 8, nr. c og d).

C. Militær rekruttering

Hera-kultene i Perakhora, Argos og Samos var også assosiert med forsvaret. I alle de tre helligdommene er det funnet hestestatuetter med og uten krigere. Hester reflekterte både høy status og rikdom, og var assosiert med forsvaret (Isager og Skydsgaard 1992:85-86). I det samiske Heraion er det en hyppig forekomst av hestefigurer rundt midten av det 8. årh. samtidig med en drastisk nedgang i antall fremstillinger av kveg (Baumbach 2004:164). Oppmurte baser til skip ("schiffsbasis") og to inskripsjoner om at det ble gitt krigsskip til Hera på Samos viser også en marin karakter. Siden flåten var en svært viktig del av Samos' militærstyrke, kan skipene være knyttet til et forsvarsaspekt (Baumbach 2004:166). Forbindelsen mellom Hera og et forsvarsaspekt antydes også av tilstedeværelsen av våpen i Perakhora og det samiske Heraion og i Heras rolle som skytsgudinne for Argos og Samos. Votivgavene i forbindelse med militære anliggender kan også være knyttet til den korintiske og argivske Hera-helligdommens plassering i territoriale grenseområder (Baumbach 2004:42).

Det er kanskje litt overraskende at en gudinne, som vi hittil har lært å kjenne som skytsgudinne for kvinner og barn, mottok votivgjenstander som tilhører noe vi definerer som en mannlig sfære. Hvorfor ble våpen og statuetter av hester og krigere gitt til Hera? Hvorfor

ble ikke alle votivgaver i forbindelse med forsvarsaspektet gitt for eksempel til Athene eller Ares?

For å forstå forbindelsen mellom Hera og militæret er det helt essensielt å forstå at selv om ulike guddommer var assosiert med de samme sfærene, var de ofte knyttet til disse sfærene med ulike motiver og på ulike måter. Et eksempel er Ares', Athenes og Heras tilknytning til forsvarsanliggender. Ares' rolle i militæret er forbundet med det ville og tøylesløse ved krig, Athenes engasjement er som militær taktiker, mens Heras funksjon er som skytsgudinne for kvinnelig fruktbarhet (Baumbach 2004:183-190). Forsvarsaspektet ved kultene var altså ikke nødvendigvis direkte forbundet med politikk, krig og det militærstrategiske, men kan knyttes til Heras funksjon som *kourotrophos*. Opprettholdelsen av et stabilt forsvar var helt avhengig av mange og friske guttebarn – og jentebarn, som kunne avle nye friske gutte- og jentebarn.

Fig. 25: Del av seletøy til hest med fremstilling av nakne kvinner. 9. årh., Samos (Osborne 1996:275).

Votivgaver som viser forbindelsen mellom militæret og kvinnelig fruktbarhet, forekommer ved alle de tre kultstedene. Fremstillingene av en hest med kvinnelig rytter er eksempel på dette. Den samiske kvinnelige rytteren bærer et barn (se forsideillustrasjon). Posituren til den kvinnelige rytteren i Perakhora antyder at hun også hadde et barn i armene. I det argivske

Heraion er brystene til kvinnen på hesteryggen fremhevet med to terrakottaskiver, noe som indikerer en vektlegging av kvinnelig fruktbarhet. Kombinasjonen av hest og mor med barn eller kvinne med fremhevede bryster reflekterer at militærets stabilitet og kontinuitet skulle sikres gjennom kvinnelig forplantnings- og oppfostringsevne (Baumbach 2004:41, 98, 157, 165).

De nakne kvinnene, brystholdingen og den bevingede solen på bronserelieffet fra Nord-Syria (Fig. 25) i det samiske Heraion refererer til en østlig gudinne, som var assosiert med kvinnelig fruktbarhet. Siden relieffet var en del av seletøy til hest, kan også denne votivgaven reflektere forbindelsen mellom kvinnelig fruktbarhet og forsvarsaspektet (Baumbach 2004:155). Løvehodene, som den nederste kvinnen holder og står oppå, kan knyttes til beskyttelse, både når det gjelder forsvaret og i forbindelse med svangerskap, fødsel og barns oppvekst.

D. Naturens fruktbarhet

Det ble avdekket et stort antall kvegstatuetter i den argivske og den samiske Hera-helligdommen. I tillegg til kvegstatuettene er det flere indikasjoner på en forbindelse mellom de to Hera-kultene og kveg. I Argos ble Hera-festivaler kalt *Hekatombaia*, som antyder betydningen av kveg som offerdyr i Heraion (Baumbach 2004:96). Ifølge Aeschylus (*Supp.* 299) skal Hera ha forvandlet prestinnen i det argivske Heraion, Io, til en ku fordi hun tiltrakk seg Zeus' oppmerksomhet. Euboea, som er navnet på åsen bak Hera-helligdommen i Argos og til en av kvinnene som ammet Hera, betyr "bra område for kveg" (Waldstein 1902:6). Analyser av ben fra den samiske Hera-helligdommen viser at ku var det mest populære offerdyret. Benrestene og det store antallet kyr i votivmaterialet reflekterer ikke en økonomisk realitet på Samos. Det var ikke kyr, men sauer og geiter som utgjorde størstedelen av buskapen på Samos. Votivgavemønsteret uttrykker heller at tilbederne ville plassere det mest verdifulle av buskapen sin under Heras beskyttelse (Baumbach 2004:161-162).

Attribueringen av kveg til Hera foreslår at hun ble ansett som ansvarlig for jordbruk og indikerer at Hera-kultene i Argos og på Samos også vektla naturens fruktbarhet (Baumbach 2004:96). Det store antallet av hydriai i miniatyr fra den argivske Hera-helligdommen kan relateres til et jordbruksaspekt. Ingen av de andre helligdommene i Argolid fikk så mange hydriai, noe som viser betydningen av hydriai i kulten til Hera i Argos fra det 7. årh. Hydriai var også vanlig å gi til korn gudinnen Demeter (Baumbach 2004:95). Slike votivgaver viser at jordbruk og naturens fruktbarhet var et aspekt ved kultstedene.

Miniatyrbåtene fra Perakhora og Samos (Fig. 26) og kvinnestatuettene med blomsterdekorerte skip fra Perakhora og Argos kan være knyttet til havets ressurser (Baumbach 2004:40, 97). Men hvis skipene antas å være krigsskip, kan kvinnestatuettene også ha symbolisert forbindelsen mellom forsvaret og kvinnelig fruktbarhet. Ifølge Price (1978:211-212) var båter et element i kourotrophos-kult. Kultene til blant annet Isis i Egypt og Hathor i Levanten var knyttet til skip og sjømenn. Miniatyrbåter er en av votivgavetypene som var mest populære i helligdommen til Eileithyia i Inatos. Båtmodeller i greske kourotrophos-kulter viser at de orientalske og minoiske gudinnenenes marine karakter ble videreført inn i den greske antikken (Price 1978:87, 211-212).

Fig. 26: Båtmodeller, 7. årh. Samos (Kyrieleis 1993:142).

Sigder, rotøkser og fiskekroker forekommer hyppig i helligdommer til Demeter (Hinz 1998:150, 219), der sigdene og rotøksene var relatert til jordbruksaspektet og fiskekroker trolig ble gitt for å takke for god fangst. Når slike votivgaver også ble gitt til Hera i Perakhora, reflekterer de trolig at jordas og havets fruktbarhet var aspekter ved den korintiske Hera-kulten (Baumbach 2004:39-40).

Ved at Hera-helligdommen i Perakhora er plassert ved havet, det argivske Heraion i enden av en slette og i nærheten av elver og Heraion på Samos i enden av en slette, i nærheten av en elv og havet, kan de tre Hera-helligdommenes beliggenhet i landskapet også knyttes til naturens fruktbarhet. Som nevnt i kapittel 1, argumenterte Scully (1962:47-50), på grunnlag av topografisk plassering av Hera-helligdommer, at Hera var en jordgudinne.

Ktonisk ritualform

Som en understreking av kourotrophos-aspektet ved de tre Hera-kultstedene, har jeg valgt å bringe inn arkeologisk materiale som antyder en ktonisk ritualform. Det ktoniske elementet ved de tre Hera-helligdommene kan hevdes å binde kultinnhold og ritualform sammen.

I begynnelsen av dette kapittelet nevnte jeg at vaser i vanlig størrelse normalt betraktes som kultisk utstyr. Derfor kan verken *kernoi*⁵, ringvaser⁶ eller størsteparten av *phialai* betraktes som votivgaver. De er kultisk utstyr og reflekterer aspekter ved kultenes rituelle form. Når det gjelder bronsephialai er dette imidlertid noe problematisk. Både Hall (1995:597) og Menadier (1996:160, 170-171) definerer bronsephialai i den korintiske og argivske Hera-helligdommen som votivgaver. Baumbach analyserer tilstedeværelsen av slike vasetyper i Heraia uten eksplisitt å problematisere om de var rituelt utstyr eller votivgaver (2004:42-43, 99-100, 167-168).

Fig. 27: Phiale med slange. 6. årh., Perakhora (Payne 1940:plate 56, nr. 6).

Phialai i bronse ser ut til å ha vært nært forbundet med Hera (Hall 1995:597; Menadier 1996:160-161). Det ble funnet ca. 200 phialai i Heraion i Perakhora og ca. 100 i den argivske Hera-helligdommen, både i terrakotta og i bronse, alle med datering til det 7. og det 6. årh. (Dunbabin 1962:80-81, 265-268, 321; Payne 1940:148-156; Waldstein 1905:279-285). Phialai ble trolig brukt som rituelle libasjonskar i de to Hera-helligdommene (Baumbach 2004:43, 100; Menadier 1996:162; Payne 1940:121, 152). Jeg mener derfor at phialai ikke skal forstås som votivgaver, slik også Tomlinson (1988:170) hevder, men at de var helligdommens utstyr brukt i libasjonsritualer. Men det at phialai også forekommer i miniatyr i de to helligdommene – ca. 100 i Perakhora og noen få i Argos – (Dunbabin 1962:298-299; Payne 1940:151; Waldstein 1905:279-285) viser at tilbederne ga dem som votivgaver til Hera. Som votivgaver kan phialai uttrykke viktigheten av libasjoner i Hera-kultene.

⁵ Kernoi er horisontalt ringformede med miniatyrkopper festet til oversiden. Miniatyrkoppene er perforerte i toppen og bunnen, slik at væske som ble helt inn i koppene, endte opp i ringen (Symeonoglou 2002:189).

⁶ Ringvasene er, enten horisontalt eller vertikalt, ringformede kar med tut eller håndtak festet til (Symeonoglou 2002:174).

Baumbach hevder at libasjonsritualene i Perakhora og i Argos kan ha vært ktoniske av betydning (2004:43-44, 100). Vinlibasjoner som ble helt rett på bakken, var ktoniske av karakter. Men siden vinlibasjoner også kunne helles over flammene i forbindelse med et dyreoffer (Burkert 2001:70-71), reflekterer ikke tilstedeværelsen av libasjonskar i en helligdom nødvendigvis en ktonisk ritualform. Fremstillingen av en slange på en phiale fra Perakhora (Fig. 27) (Payne 1940:154) viser imidlertid forbindelsen mellom phialai og ktoniske elementer. Det at det også er funnet mange arkaiske miniatyrphialai i helligdommen til Demeter og Kore i Korint, to gudinner med ktoniske aspekter (Cole 1994:207), forsterker også argumentet om at phialai ble brukt i ktoniske libasjonsritualer.

I alteret fra det 6. årh. i Perakhora er det et sirkulært utformet hull som går helt ned til bakken (Payne 1940:90). En slik arkitektonisk utforming er ukjent i forbindelse med doriske altre (Menadier 1996:183). Hullet har av flere forskere blitt satt i forbindelse med ktoniske libasjoner (Baumbach 2004:43; Menadier 1996:183; Payne 1940:90). Slik kan også et hull i steinsettingen i det gamle templets terrasse i det argivske Heraion (Waldstein 1902:111) knyttes til libasjoner av ktonisk karakter (Baumbach 2004:100).

På bakgrunn av blant annet hullet i alteret, kulten til Medeas barn og at Strabo (8.6, 22) refererer til Hera i Perakhora som et orakel, argumenterer Menadier (1996:174-176, 182-201) for at det var sterke ktoniske aspekter ved Hera-kulten i Perakhora.

I Argos antydes også ktoniske elementer av at sletta nedenfor Heraion var oppkalt etter Prosymna, et navn knyttet til underverdenen (Baumbach 2004:100). Myten om Kleobis og Biton viser hvordan Hera også var ansvarlig for død, noe som forsterker antagelsen om et ktonisk aspekt ved Hera-kulten i Argos.

Kernoi og ringvaser er kar brukt som rituelt utstyr i helligdommene. Disse ringformede vasene er stort sett funnet i helligdommer til gudinner assosiert med kvinner, særlig i Hera-helligdommer. Arkaiske kernoi forekommer i Hera-helligdommene i Perakhora og på Samos, mens arkaiske ringvaser er blitt funnet i alle de tre helligdommene (Dunbabin1962:127-128; Symeonoglou 2002:178-179, 195). Kernoi vektlegger ofte bestemte elementer ved kulten knyttet til helligdommen den opptrer i. Ved at granatepler og slanger ofte er fremstilt på kernoi antydes en forbindelse til aspekter som fruktbarhet og ktoniske ritualer (Symeonoglou 2002:174-179, 188-195, 212). Tre kernoi fra Hera-helligdommen i Perakhora er dekorert med slanger og prikker (Dunbabin1962:127-128). Slangen, som er den minoiske gudinnens symbol, ble assosiert med ktoniske guddommer og forfedreheroer i arkaisk tid. Tilstedeværelsen av kernoi i helligdommer til kourotraphoi i arkaisk tid viser at grekerne tok opp ideer og praksiser fra minoerne (Price 1978:89, 200).

En kernos fra ca. 600 i det samiske Heraion er særlig forseggjort og fremstiller flere av aspektene ved Hera-kulten på Samos (Fig. 28) (Vierneisel og Walter 1959:29-30). Denne ringvasen er delt inn i tre grupper av tre kopper. Den første gruppen består av en kvinne med slør plassert mellom en mann med hjelm og hodet til en okse eller ku. Denne gruppen er relatert til giftemål, ekteskap, militæret og jordbruk. Et benfragment indikerer at det opprinnelig var en figur mellom mannen og kvinnen. Åpen plass antyder at flere figurer ikke er bevart. Den andre gruppen på kernos består av en frosk, et granateple og en løve, som plasserer potene på hodet til en vær. Disse elementene kan knyttes til beskyttelse av kvinner og barn i farefulle tilstander, kvinnelig fruktbarhet, militæret og naturens fruktbarhet. Den tredje gruppen utgjøres av en ape, som symboliserer fruktbarhet, og et skjell. På innsiden av ringvasen er det en slange. Alle figurene på kernos er utstyrt med små hull på toppen, hvor væske ble helt inn, noe som antyder at vassen ble brukt i libasjonsritualer (Baumbach 2004:153-154; O'Brien 1993:64-65). Slange og fruktbarhetssymboler som dekorelementer på kernoi antyder at kernoi kan ha blitt brukt til ktoniske libasjoner i Hera-helligdommene i Korint, Argos og Samos (Baumbach 2004:168).

Fig. 28: Kernos. Ca. 600, Samos (Vermeule 1974:tafel 5, nr. 7b).

Siden det ktoniske var det mest fremtredende ved kourotrophos-kult, kan det hevdes at de ktoniske elementene ved de tre Hera-kultstedene kommer av at Hera ble assosiert med kvinnelig fruktbarhet og oppfostring av barn. Men tilknytningen til jordens fruktbarhet krevde

også ktoniske offerritualer. Med mytene om Medeas barn og Kleobis og Biton kan det ktoniske ved Hera-kultene i både Perakhora og Argos også være knyttet til død.

Hera Kourotrophos i Perakhora, Argos og Samos

Utgangspunktet for måten å organisere votivmaterialet på i dette kapittelet har vært et ønske om å undersøke de tre Hera-kultenes innhold og funksjon i samfunnene som etablerte dem som et grunnlag for analysen i kapittel 4. For å kunne sammenligne hvor stor del av kultenes innhold de ulike aspektene utgjorde ved Hera-helligdommene i Korint, Argos og Samos har jeg lagd en tabell (Tab. 4) som viser den prosentvise fordelingen av votivgavene mellom kategoriene. Tabellen er basert kun på det votivmaterialet som står oppført i appendiksene. Fordi oppdeling av et materiale i kategorier er basert på fortolkning og fordi flere av antallene er basert på unøyaktige beskrivelser, vil jeg understreke at prosentangivelsene bare kan vise tendenser.

	Perakhora	Argos	Samos
Totalt antall votivgaver	1817	5063	931
A. Kroppslige og sosiale overganger	85 %	71 %	74 %
B. Hustrurollen	7 %	8 %	4 %
C. Militær rekruttering	6 %	1 %	13 %
D. Naturens fruktbarhet	3 %	20 %	10 %
Totalt %	101 %	100 %	101 %

Tab. 4: Prosentvis fordeling av votivgavene i de fire kategoriene.

Tabell 4 viser at ”Kroppslige og sosiale overganger” dominerte som innholdsaspekt ved alle de tre kultstedene. Over 4/5 av votivgavene fra Perakhora og over 2/3 av votivmaterialet fra den argivske og samiske Hera-helligdommen var knyttet til dette aspektet. ”Hustrurollen” var

ikke et fremtredende aspekt ved noen av de tre Hera-helligdommene, aller minst på Samos. "Militær rekruttering" var til stede i alle kultene, men ble ikke vektlagt i særlig grad. Med 1/8 av votivgavene var militæraspektet av større betydning på Samos enn i de andre to helligdommene. "Naturens fruktbarhet" var, med 1/5, mest betydningsfullt ved det argivske Heraion. Dette aspektet var ikke fremtredende ved de to andre Hera-helligdommene, men mer på Samos enn i Perakhora.

Kategori A og D kan begge knyttes til Heras funksjon som kourotrrophos. De militære elementene ved kultene kommer også trolig av kourotrrophos-aspektet ved at kvinnelig fruktbarhet og oppfostringsevne var av avgjørende betydning for forswarets og samfunnets kontinuitet. Den ktoniske karakteren, som reflekterer ritualform, forsterker indikasjonen om kourotrrophos-kult.

De viktigste elementene ved Hera-kultene i Korint, Argos og Samos i arkaisk periode var altså kvinnelige forplantingsprosesser og barns fysiske og sosiale utvikling. Dette er elementer som er forbundet med kroppslige transformasjoner og sosiale overganger fra én status til en annen. Siden kategori A er det viktigste innholdsaspektet ved alle de tre kultstedene, vil dette utgjøre grunnlaget for analysen om Hera-helligdommer som symbolske grensemarkeringer.

Kapittel 4. Hera Kourotrophos i grenseland: En analyse

Price hevder at storslagenhet og luksus ikke var karakteristisk for kourotrophos-kult, men at helligdommer til kourotrophos-guddommer stort sett var åpne og at votivmaterialet var beskjedent, både i kvalitet og kvantitet (Price 1978:205). Samtidig som de arkaiske Hera-helligdommene i Korint, Argos og Samos var rike og monumentale reflekterer votivmaterialet og tolkninger av dette at kourotrophos-aspektet ved kultstedene var dominerende. Etter min mening er det ikke nødvendigvis en motsetning mellom rike helligdommer og kourotrophos-kult. Siden kvinnelige reproduktive evner og barns oppvekst var av helt sentral betydning for etablering og opprettholdelse av de gryende bystatene, var det kanskje heller en nær forbindelse. Ritualer i tilknytning til graviditet, fødsel, oppfostring og overgang fra barn til voksen i marginale områder av polis' territorium bør ses som del av et større system – et system som definerte, opprettholdt og beskyttet hele polissamfunnet.

Ting er mennesker

Undersøkelsen av hvilke ideer som kan ha vært bestemmende for tilbedelsen av Hera i grenseområder vil i det følgende bli gjort med utgangspunkt i teorier om symbolsk markering av grenser. I den forbindelse er det nødvendig å kort redegjøre for metaforisk prosess. I en metaforisk prosess knyttes objekter, hendelser og handlinger, som empirisk virker å være uforenelige og løsrevet fra hverandre, sammen. Prosessen er en slags bevegelse som forbinder to ulike arenaer. Med metaforer kan abstrakte ideer introduseres til konkrete og logisk strukturerte kontekster. Metaforisk prosess foregår slik både i den konkrete og i den abstrakte sfæren. Metaforer er implisert i det abstrakte så vel som i det konkrete – de er i gjenstanden, i språket og i sinnet (Tilley 1999:3-11).

Med utgangspunkt i blant annet Arjun Appadurais (1986) og Igor Kopytoffs (1986) teorier om tings biografi vektlegger Christopher Tilley å undersøke materiell kultur som meningsfulle fenomener. Han hevder at tings stumhet og statiskhet er et typisk vestlig fenomen. I mange samfunn og kulturer, fortidige som nåtidige, oppfattes både ting og mennesker å ha et livsløp. Tilley viser at gjenstander ikke bare er objekter, men at de har en biografi og er metaforer for mennesker. Slik blir gjenstanden en forlengelse av mennesket – objektet en forlengelse av subjektet. Objektet er både et objekt og et subjekt. Ved å forstå gjenstander som metaforer for menneskelig tanke og handling blir bruk av metaforer en

tolkningsmetode, hvorigjennom systematiske undersøkelser av forbindelsene mellom ulike kulturelle og materielle områder er mulig (Tilley 1999:36, 62-68, 72-76).

Med teorien om at menneskers ideer materialiseres gjennom metaforisk prosess kan de tre Hera-helligdommenes beliggenhet analyseres som metaforer for sosial og kulturell organisering. I analysen av de sosiokulturelle ideene bak plassering av helligdommene vektlegger jeg teorier om grensesoner, liminalitet og urenhet (se Fig. 29 for en forenklet modell av metaforisk prosess).

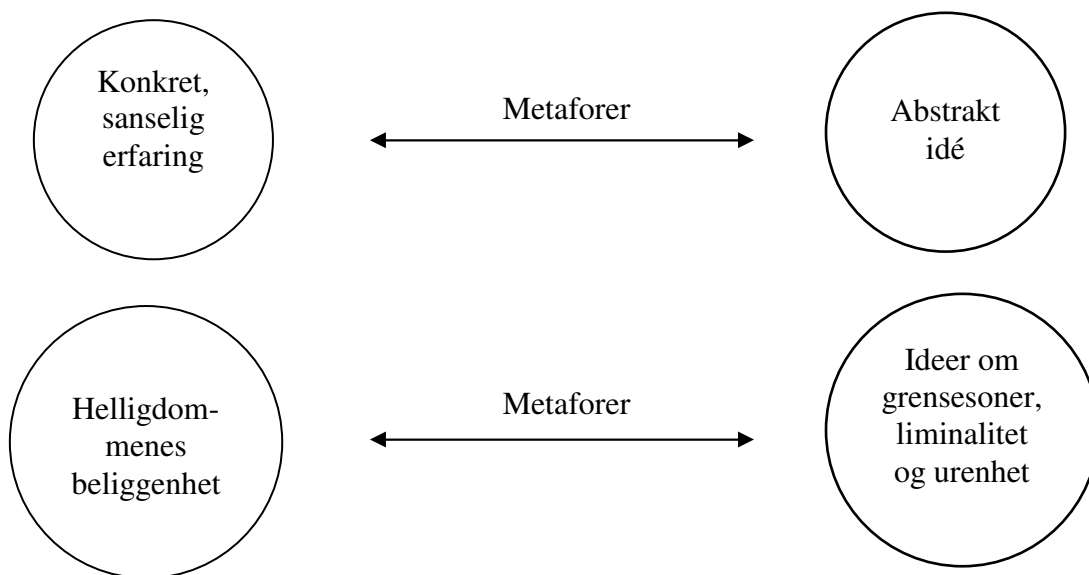

Fig. 29: Metaforisk prosess

Midt imellom – romlig

Med utgangspunkt i strukturalistisk teori argumenterer Edmund Leach (1976) for at mening avhenger av kontrast. Han hevder at behovet for å dele omverdenen rundt seg inn i klare kategorier basert på dikotomier – motsetninger – er et allmennmenneskelig fenomen og at grensene som skapes i en slik oppdeling er kunstige avbrytelser i et felt som er ”naturlig” sammenhengende. Med opprettelsen av to atskilte kategorier – soner – er det grensene som vektlegges. De klart avgrensede kategoriene fører til problemer med å forklare mellomkategoriene. Mellomkategoriene resulterer derfor ofte i tabubelagte soner i grenseområdene. Mens de to atskilte kategoriene begge er normale, tidsavhengige, avklarte, sentrale og sekulære, karakteriseres grensemarkøren av å være anormal, tidløs, uavklart, i ytterkanten og hellig. Siden grensemarkører er uklare, er de en kilde til konflikt og

bekymring. Prinsippet om at grenser er kunstige og at grensers tvetydighet skaper uro og engstelse gjelder grenser i både tid og rom. I det sosiale rom opptrer grenser som en markering mellom "temmede" (kultiverte) og "ville" (ukultiverte) områder, by og land, hellige og profane steder osv. Grensemarkører i tid er særlig tydelige i et menneskes utvikling gjennom ulike stadier i livet, som fødsel, overgang fra barn til voksen og død. Med bakgrunn i disse teoriene om grenser og grensemarkører utarbeidet Leach en grensesonemodell (Fig. 30) (Leach 1976:33-35).

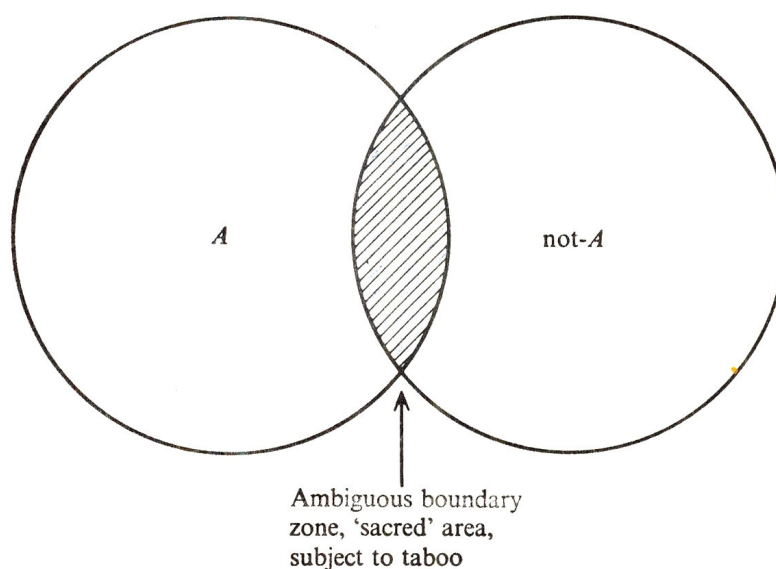

Fig. 30: Leachs grensesonemodell (Leach 1976:35).

Leachs grensesonemodell kan også brukes om landskap eller for å forklare rituelle handlinger. Jeg har overført modellen til undersøkelsesområdene (Fig. 31) for å fremheve og tydeliggjøre ytterpunktene som fantes i landskapsrommet i det arkaiske Hellas, og for å vise at ideer om romlige og temporale grensesoner kan ha vært styrende for polissamfunnenes plassering av helligdommer til Hera.

Ved bruk av Leachs modell på Korint, Argos og Samos kan Hera-helligdommene tolkes å ligge i grensesonen (liminal sone) mellom to kategorier: "A" og "ikke-A". Disse betegnelsene skal i denne sammenheng forstås romlig, hvor "A" brukes om områder innenfor polis' territorium eller i temmede områder og "ikke-A" er de områdene som ligger utenfor polis' territorium eller i ville områder. Grensen mellom de to motsatte kategoriene er her en romlig grense.

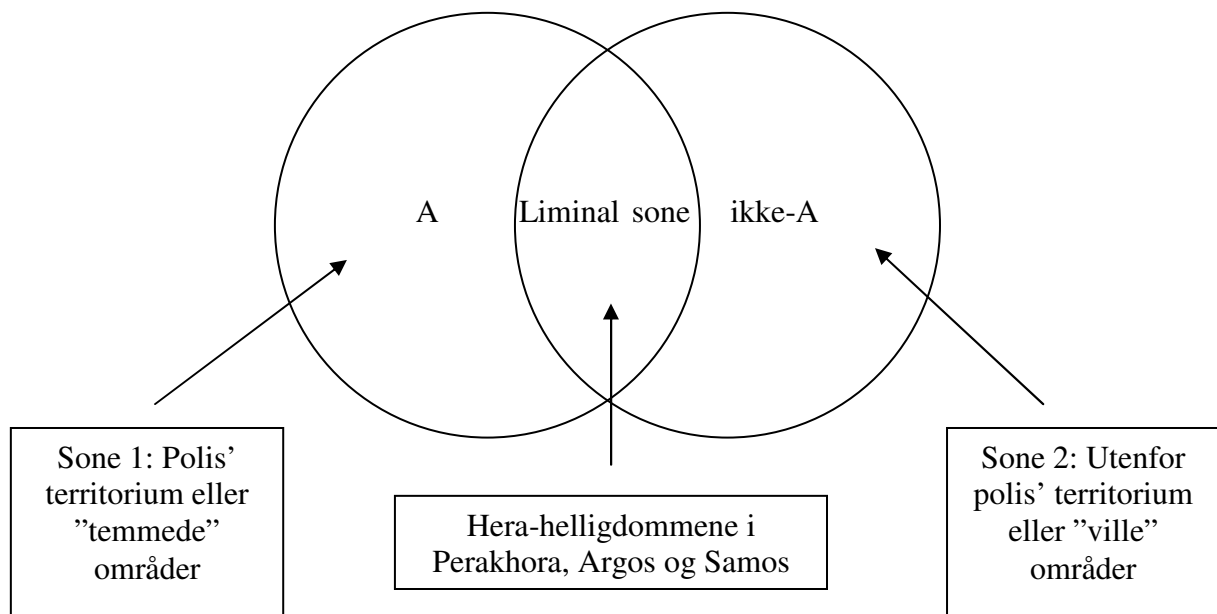

Fig. 31: Modell over undersøkelsesområdene basert på Leachs grensesonemodell.

Med en beliggenhet over tre mil utenfor bysentrum og helt i ytterkanten av Korints territorium, kan Perakhora plasseres i den romlige grensesonen mellom utenfor og innenfor polis' territorium. Det at den korintiske Hera-helligdommen ble plassert ute på en odde forsterker inntrykket av ytterpunkt. Det argivske Heraion, åtte kilometer utenfor Argos' sentrum, kan også betraktes som en romlig grensemarkør mellom innenfor og utenfor polis' territorium. I tillegg markerte helligdommen en grense mellom temmet og vilt landskap ved at den lå i en fjellside som utgjorde enden på en stor og fruktbar slette.

Hva så med Hera-helligdommen på Samos? Kan også denne helligdommen, til tross for at det ikke var andre bystater på øya som konkurrerte om territorium, hevdes å ha blitt plassert i et grenseområdet? Ingen territoriale konkurrenter på øya betyr ikke at bystaten ikke hadde behov for å tydeliggjøre sine grenser. Heraion kan ha fungert som en maktdemonstrasjon overfor naboer på den lilleasiatiske kysten. Den samiske Hera-helligdommens beliggenhet i en romlig liminal sone er allikevel aller tydeligst i områdets topografi. Plasseringen av helligdommen i enden av en fruktbar slette, hvis motsatte ende, seks kilometer unna, ble utgjort av bysentrum, kan tolkes som en grensemarkør mellom temmede og ville områder. Elven og havet, som avgrenset temenos på tre kanter, har også trolig vært strukturerende for valg av sted til helligdommen.

Områdene hvor Hera-helligdommene er plassert, kan sies å være områder midt imellom innenfor og utenfor polis' territorium eller temmet og vilt. Ved at helligdommene er

plassert i ytterkantene av klare kategorier kan det hevdes at de lå i tvetydige grensesoner mot andre bystater eller mot ville områder. I egenskap av å være grensemarkører mellom to avklarte romlige soner karakteriseres Hera-helligdommene i Perakhora, Argos og Samos av å være tvetydige og marginale.

Midt imellom – temporalt

Leachs grensesonemodell kan også overføres på helligdommene når det gjelder grenser i tid, som menneskers overganger mellom ulike stadier i livet. Ifølge van Gennep (1999[1909]:26, 34) er svangerskap, fødsel, overgang fra barn til voksen, giftemål og død knyttet til overgangsritualer. Overgangsritualet kan deles inn i de tre ulike undergruppene atskillelsesfase, liminalfase og reintegrasjonsfase. I den første fasen (atskillelsesfasen) atskilles personen fra normaltilstanden i samfunnet. Deretter går han/hun inn i selve overgangsfasen (liminalfasen). I den siste fasen (reintegrasjonsfasen) tas personen opp igjen i samfunnet, men med ny status. Ulike ritualer markerer overgangen fra atskillelses- til liminalfase og fra liminal- til reintegrasjonsfase. Ritualene skal sørge for at overgangen mellom de ulike stadiene blir vellykket. Van Gennep betrakter samfunnet som et slags hus delt inn i rom og korridorer. Bevegelse mellom rommene er farlig og krever formaliteter og seremonier.

Turner (1999:132-136) oppfatter overgangen i seg selv – liminalfasen – for å være den viktigste. I denne fasen befinner personen som gjennomgår overgangen seg i et felt som har få eller ingen likheter med det som har vært, eller det som kommer. Personen er strukturelt ”usynlig”, en tilstand som kjennetegnes ved å ikke *lenger* og ikke *ennå* være klassifisert. I den liminale fasen er individene i en tvetydig tilstand, de er ”*hverken* det ene *eller* det andre, og samtidig *begge deler*” (Turner 1999:136).

Gjennomgangen i kapittel 3 viser at de tre Hera-kultenes funksjon i samfunnene som etablerte dem, i stor grad var relatert til menneskenes fysiske og sosiale overganger fra én status til en annen. Forbindelsen med svangerskap og fødsel reflekteres enten med fremstillinger knyttet til ønsket om å bli befruktet, som kvinner som berører kjønnsorgan og mage, eller med fremstillinger av gravide og fødende kvinner. Indikasjonen om at Hera ble antatt å kunne bistå i befruktningsprosessen forsterkes med tilstedeværelsen av fruktbarhetssymboler, som granatepler. Klærne, beltene, smykkene og toalettsakene fra de tre helligdommene kan også relateres til ritualer i forbindelse med svangerskap og fødsel.

Ifølge van Gennep er hele svangerskapsperioden en liminalfase, hvor den gravide kvinnen er i en tvetydig tilstand. Siden hun ikke *lenger* er en barnløs kvinne og ikke *ennå* er blitt mor, er hun midt imellom og strukturelt usynlig. I perioden rundt en fødsel sammenfaller barnets atskillelsesfase med morens reintegrasjonsfase. Dersom det er hennes første barn (eller første sønn), skal kvinnen i reintegrasjonsfasen vende tilbake til samfunnet i en ny tilstand – som mor. I kulturer der den gravide kvinnen betraktes som uren, overføres urenheten ofte til barnet hun føder (van Gennep 1999[1909]:43, 49).

De tre Hera-kultene var også, med votivgaver som viser mødre med barn, berøring av bryster og ammescener, knyttet til oppfostring av de nyfødte. Spedbarnsstadiet kan også betraktes som et overgangsstadium. I mange samfunn og kulturer, fortidige som moderne, går det en viss periode fra et barn er født til det, i form av ulike ritualer, blir tatt opp i samfunnet. Ritualer knyttet til overgangsfasen den nyfødte går igjennom kan eksemplifiseres med ritualer fra det klassiske Athen. Da spedbarnet var fem eller syv dager gammelt, ble det båret rundt hjemmets arne for så å bli satt ned på bakken (*amfidromia*-ritualet). Amfidromia-ritualet var et uttrykk for at den nyfødte var akseptert av familiens overhode, faren. Ti dager etter fødselen fikk spedbarnet navn, og venner og slektninger kom med gaver. Ritualene rundt den nyfødte ble utført i forbindelse med spedbarnets overgang til å bli betraktet som et menneske (Pomeroy 1997:68-69).

Tre ulike historiske kilder viser til et interessant fenomen i forbindelse med svangerskapet, fødsel og de nyfødte. Ifølge Plinius (*HN* 7.41) kan de første tegn på liv i livmoren kjennes etter 40 dager dersom fosteret er en gutt og etter 90 dager dersom det er en jente. Fulgentius (*expositio sermonum antiquarum* 7), som levde i det 5. årh. e.Kr., skrev at barn som døde før de ble 40 dager gamle ikke ble gravlagt sammen med de andre avdøde, men rett utenfor hjemmet (Brandt 1996:124). Ifølge Censorins (*De die nat.* C.2) nedtegnelser dro kvinner til helligdommene til Hera 40 dager etter å ha født for å bli velsignet og rensset (Price 1978:145). Det interessante i de tre tekstene er først og fremst sammenfallet av tid (40 dager) og at sammenfallet av tid gjelder for både mor og barn. Hvis Plinius' og Fulgentius' tekster kan settes i forbindelse med hverandre, kan det bety at siden det tok 40 dager før det første livstegn i livmoren, så trengte barnet like mange dager etter fødselen på å utvikle seg før det kunne betraktes som et fullverdig individ (Brandt 1996:124). Hvis også Censorins nedtegnelser tas i betraktning, antydes det at barnets og morens avsondringsperiode etter en fødsel er lik i tid. Tekstene og sammenfallet av dem er selvfølgelig spekulasjoner og ikke direkte overførbart til arkaisk periode. Men de kan antyde en mulig forklaringsmodell. Siden barnets overlevelse i den tidligste fasen er helt avhengig av moren og siden definisjon av den nyfødtes status som

menneske er helt avgjørende for definisjon av morens status som mor, er mye av fokuset i den nyfødtes liminalfase rettet mot moren. I de tre Hera-helligdommene reflekteres dette i votivgaver som er assosiert med oppfostring av de nyfødte, som fremstillinger av mødre med barn, berøring av bryster og ammescener. Slike votivgaver er uttrykk for at tilbederne søkte Hera om hjelp til å klare å holde liv i de nyfødte i en verden der spedbarnsdødeligheten var høy. Slik blir barnets liminalfase, etter min oppfatning, også en liminalfase for moren.

Som en liten digresjon kan det påpekes at tallet 40, som er opphavet til ordet *quarantena* (karantene), er et mye brukt tall for å vise til tid i avsondring (for eksempel Moses' 40 år i ørkenen) (Brandt 1996:124). 40 dager som avsondringsperiode etter en fødsel og renselsesritualer på den førtiende dagen praktiseres også i flere samfunn i moderne tid, for eksempel i Bulgaria og Hellas (van Gennep 1999[1909]:45-46; Price 1978:145).

De tre Hera-helligdommene var også forbundet med barnas videre oppvekst. Med kulten til Medeas barn er aspektet med oppvekst tydeligst i Perakhora. Praksisen med å sende 14 aristokratiske barn til Perakhora for ett år var en del av ritualene som markerte overgangen fra barn til voksen (Menadier 1996:192-193). De korintiske barnas opphold i Hera-helligdommen i Perakhora ligner, slik jeg tolker det, de athenske jentenes opphold i Artemis-helligdommen i Brauron. I begge tilfeller ble barna tatt ut av normaltilstanden (atskillelsesfase), tilbrakte en periode avsondret fra resten av samfunnet i et marginalet område (liminalfase) og ble etter en periode sosialisert inn i samfunnet med ny status (reintegrasjonsfase). Ritualene i Brauron, som blant annet bestod i å danse som hunn-bjørner, ble utført av aristokratiske jenter som et ledd i egen initiering fra barn til voksen, men også på vegne av alle de unge jentene i Athen (Burkert 2001:263; Cole 1998:30, 39-40). Samtidig som barna i Perakhora utførte ritualer som ledd i egen fysisk og sosial utvikling, representerte de også trolig samfunnet av unge jenter og gutter i bystaten. Hele det korintiske samfunnet kan slik ha vært avhengig av utførelsen av de 14 barnas ritualer til Medeas barn.

Votivgaver, som skrapere, skriveredskap, fløyter, sfinkser og miniatyrskjold, viser at guttenes oppvekst og overgang til menn var et aspekt ved Heras kultsteder i Korint, Argos og Samos. Men ved alle de tre helligdommene var det særlig jentenes overgang til kvinner som ble vektlagt. Hendelser som var viktige å markere for jentene i det arkaiske Hellas, var den første menstruasjonen, forlovelse og bryllup. En ung jentes liv ble oppfattet å være "a series of gradual transitions based on the culturally mediated perception of biological events" (Sourvinou-Inwood 1988:25). Serien av kritiske overganger begynte allerede før puberteten, ble understreket av den første menstruasjonen, markert ved det første samleiet og vedvarte inntil fødsel av det første barnet (King 1983:120-122). Fra andre helligdommer vet vi at

ritualer i forbindelse med overganger fra barn til voksen kunne utføres før de kroppslige endringene, som en forberedelse på voksenlivet. For eksempel var jentene som deltok i overgangsritualene i Brauron bare mellom fem og åtte år gamle (Sourvinou-Inwood 1988:15-67). Det at jentenes skifte av fysisk og sosial status ikke alltid inntraff samtidig viser at overgangene ikke bare var betraktet som biologiske, men også som sosiale endringer (Cole 1998:33; Sourvinou-Inwood 1988:28).

Siden kvinnens status som hustru og potensiell mor var sammenfallende og siden produksjon av barn var en av kvinnens plikter i det arkaiske Hellas, var giftemål av helt avgjørende betydning. Giftemål var den viktigste rituelle praksisen som markerte overgangen fra jente til kvinne i det arkaiske Hellas (Clark 1998:13; Zaidman og Pantel 1992:68-72). Generelt sett utgjøres liminalfasen i et giftemål av forlovelsestiden, hvor personene som skal giftes, ikke *lenger* er ugifte og ikke *ennå* har ekteskapelig status og startet produksjon av barn. Bryllupsritualene skal reintegrere de nygifte inn i samfunnet med ny status. Bryllup utgjør også en fysisk forflytting ved at den ene personen (i det arkaiske Hellas: kvinnen) skifter familie, bolig og kanskje også landsby (van Gennep 1999[1909]:85).

Ritualer som svært ofte utføres i forbindelse med liminalfasen i giftemål, er blant annet å slå ut håret, klippe håret, vie lekene, smykkene og/eller barndomsklærne sine til en guddom, bryte det såkalte jomfrukjedet, bade og smøre seg inn med salve (van Gennep 1999[1909]:93). Flere votivgjenstander i helligdommene i denne undersøkelsen indikerer slike handlinger. Spillbrettene og båndene til hårofringer fra Perakhora var trolig gitt i forbindelse med forlovelsesperioden. Klær, belter, smykker og toalettsaker kan, i tillegg til å være gitt i forbindelse med svangerskap og fødsel, også være gitt under overgangen fra jente til kvinne. Votivgaver som jeg har klassifisert under "Hustrurollen" kan hevdes å være assosiert med reintegrasjonsfasen ved et giftemål. I helligdommene er det mange flere votivgaver knyttet til liminalfasen enn til reintegrasjonsfasen ved giftemålet, noe som, for meg, antyder at de tre Hera-kultene var assosiert med det liminale aspektet ved giftemål. Men siden liminalfasen var den farligste fasen, kan det store antallet votivgaver knyttet til liminalfasen også reflektere at det var viktigere å mildne de farlige kreftene med ritualer i liminalfasen enn i reintegrasjonsfasen.

Fordi skiftet av sosial status samsvarer med å forlate sitt tidligere liv, kan overgangen fra én tilstand til en annen knyttes til døden. Overgangen blir som en rituell død og gjenfødelse – en alvorlig hendelse som krever utførelse av spesielle forholdsregler (van Gennep 1999[1909]:123). Forbindelsen mellom tvetydige, liminale personer og døden kan ofte manifestere seg i symboler assosiert med død, forråtnelse og oppløsning. De liminale

personene kan blant annet bli malt svarte eller for en periode måtte oppholde seg i selskap med fremstillinger av døde personer eller med åndene etter døde personer som ”ikke vil dø”. Det at de liminale personene ofte males svarte eller skitnes til er metaforer for forråtnelse og oppløsning. Slike handlinger identifiserer personene med jorden, som, i egenskap av å være den materien individer brytes ned til, er knyttet til døden (Turner 1999:133-134).

Beskrivelsene av de 14 barnas ettårige opphold i Heraion i Perakhora viser den nære forbindelsen mellom initiasjon og død. Barna ble avsondret fra resten av samfunnet, fikk håret klippet, måtte gå med mørke klær og tilbringe tid i en helligdom hvor barna til Medea – personer som ”ikke ville dø” – var gravlagt. Barnas opphold i Perakhora, som fungerte som en liminalfase i barnas initiering til voksenlivet, kan hevdes å være knyttet til døden. Det er knyttet til døden både metaforisk med klippingen av håret og de mørke klærne, men også konkret ved at barnas oppgaver blant annet var å utføre sørgeritualer til døde personer, hvis ånder samfunnet fryktet. Slik jeg oppfatter det kan barnas tilstand som liminale ha assosiert dem med døden og ført til at det var passende å la dem utføre ritualene til Medeas barn.

Generelt sett kan altså liminaliteten, ved at de liminale personene ikke *lenger* er klassifiserte, knyttes til symboler rundt døden. Det at de liminale heller ikke *ennå* er klassifiserte kan komme til uttrykk ved metaforer hentet fra svangerskap og fødsel. De som gjennomgår liminalfasen, sammenlignes ofte metaforisk med fostre, nyfødte eller spedbarn. Vekstprosesser, transformasjon og omformulering av gamle elementer i nye mønstre følger ødeleggelse, oppløsning og forråtnelse. Død ledsages altså av liv og vekst. Dette fører i mange sammenhenger til at disse i utgangspunktet dikotome kategoriene uttrykkes med samme metaforer, for eksempel ved månesymbolikk (månen tiltar og avtar; den fødes og dør), ved slangesymbolikk (slangen ser ut til å dø når den kvitter seg med den gamle hammen, men dukker opp igjen i ny ham), ved bjørnesymbolikk (bjørnen går i dvale – ”dør” – om høsten og våkner opp – ”gjenfødes” – om våren), ved nakenhet (både et nyfødt barn og et lik er nakne, sårbare), og ved mange andre metaforiske formasjoner og handlinger. En slik prosess, hvor motsetninger representeres av samme metafor, er karakteristisk for liminaliteten, fordi den er verken det ene eller det andre, og samtidig begge deler. De som gjennomgår en liminalfase ”er fra ett synspunkt *verken* levende *eller* døde, fra et annet *både* levende *og* døde” (Turner 1999:134, 136).

Fordi jorden er materie for befruktning, fødsel og vekst, men også for nedbrytning, forråtnelse og død, er ktoniske elementer knyttet til *både* liv *og* død. I alle de tre Hera-helligdommene er det indikasjoner på ktoniske ritualer. Med ktoniske libasjonsvaser, et arkitektonisk hull i alteret, myten om og kulten til Medeas barn er de ktoniske elementene

sterkest i Perakhora. I Heraion i Argos reflekteres en ktonisk natur av libasjonsvaser, et arkitektonisk hull i tempelterrassen og myten om Kleobis og Biton. I den samiske Hera-helligdommen ble det også, med kernoi og ringvaser, muligens utført ktoniske ritualer. Det ktoniske ved Hera-kultene kan være en metaforisk forbindelse til både fødsel og til død. På grunn av mytene om Medeas barn og Kleobis og Biton kan det ktoniske i Perakhora og Argos også være knyttet konkret til død (Baumbach 2004:43-44; Menadier 1996:188-193). Materialet fra Hera-helligdommene i Perakhora, Argos og Samos viser at de tilknyttede kultene vektla kvinnelig fruktbarhet og barnas oppvekst, aspekter som innebar mange overgangsfaser, som giftemål, svangerskap og fødsel. Den ktoniske ritualformen ved kultstedene kan være direkte relatert til ritualer i forbindelse med svangerskap og fødsel. Men på bakgrunn av Turners teorier mener jeg at det også kan være kultenes tilknytning til liminalitet generelt som kommer til uttrykk gjennom metaforer og ritualer assosiert med jorden.

Bruk av van Gennep og Turners analyser tydeliggjør at mange av aspektene ved de tre Hera-kultene er knyttet til overganger, særlig til liminalfasen, som karakteriseres av å være et tvetydig grensefelt. Med kultenes liminale innhold kan Hera-helligdommene også plasseres temporalt i en tvetydig grensesone.

Urenheter

Ved å overføre Leachs grensesonemodell til undersøkelsesområdene og med van Gennep og Turners teorier om liminalitet ser vi at Hera-helligdommene kan plasseres, både romlig og temporalt, i den tvetydige grensesonen som oppfattes som en konfliktsone. Hera-helligdommenes beliggenhet, som forbundet med det tvetydige og uklare ved kultenes karakter og liminale innhold, kan med fordel undersøkes nærmere med Douglas' ideer om urenheter.

”Skitt krenker tingenes orden”, hevder Douglas (1997:21). Først når vi fjerner de skitne – urene – elementene, kan orden etableres eller gjenopprettes. Systematisk organisering og kategorisering av omgivelsene våre innebærer at noe faller utenfor kategoriene. Det er en generell tendens i mange fortidige og nåtidige samfunn at det som avvikes fra de vanlige klassifikasjonssystemene, havner i oppsamlingskategorien for urenheter. Men skitt er ikke en ”ting-i-seg-selv”. Det er en symbolsk kategori – en relativ idé. Eksempler fra vår tid om oppfattelsen av urenheter som kontekstavhengig, kan være mat og sko. Mat og sko er ikke skitne i seg selv, men det oppfattes som urent å ha matflekker på klærne eller å plassere

skoene på spisebordet. Maten og skoene er her på feil sted i forhold til våre ideer om orden – de lager rot i systemet. De sanseinntrykk som er tvetydige og ikke passer inn i det til enhver tid gjeldende mønsteret, avvises. Slik kan urenheter forstås som rot i allerede tenkte kategorier. Avvisningen av urenheter fungerer som en avgrensning av tvetydighetene, noe som fører til at vi lettere kan akseptere dem. Det at noe faller utenfor er en konsekvens av et samfunns sorterings- og avgrensningsmekanismer. Dette betyr at der det er urene elementer, er det også et system. For at noe skal defineres som uorden, må det i utgangspunktet eksistere et ordensmønster. Våre ideer om hva som er skittent manifesterer seg i hvordan vi organiserer omgivelsene våre. Fordi skitt defineres som uorden, som noe som ikke er på sin rette plass ifølge våre ideer om orden, kan urenheter undersøkes gjennom orden (Douglas 1997:21, 51-55, 119).

Douglas mener altså at differensiering mellom kategorier – en sortering og avgrensning av det som hører sammen fra det som er annerledes, tvetydig og utenfor systemet – er grunnlaget for kulturell orden. En slik differensiering av kategorier både forutsetter og oppretter symbolske grensemarkeringer eller skillelinjer. Det er gjennom disse distinksjonene at kulturell og sosial orden skapes. Oppfattelsen av renhet og urenheter er basert på slike symbolske grensemarkeringer. Det rene er det som oppfattes som systematisk avgrenset innenfor en kategori. Det urene er, som vi har sett, det som er utenfor systemet, som på grunn av sin uklarhet, grenseløshet og tvetydighet ikke passer inn i noen kategori. Fordi det urene truer systemets etablerte orden med kaos og oppløsning, betraktes det urene ofte som farlig og forbudt (Douglas 1997:21-23, 50-55, 103-106). Forestillingen om rent, urent og eksklusjon av de tvetydige elementene kan sies å være en måte å beskytte systemet mot kaos og fare. Sosial og kulturell orden skapes ved grensemarkering, eksklusjon og renselse.

Douglas (1997:105) bemerker at ”faren ligger i overgangstilstandene, ganske enkelt fordi overgangen verken er den ene eller den andre tilstanden, og dermed ikke lar seg definere”. Personer som befinner seg på det liminale stadiet i en overgangsfase er uklare og udefinerbare, noe som gjør dem urene. Uklarheten og tvetydigheten virker både individuelt og kollektivt forurensende – de liminale individene oppfattes som en trussel, ikke bare for seg selv, men også for hele samfunnet (Douglas 1997:105). Turner viser, som en bekreftelse på Douglas’ argument, at liminale personer som regel blir betraktet som forurensende overfor dem som ikke er blitt initiert til den samme tilstanden (Turner 1999:134). Det er ofte det øvrige samfunnets ansvar å ta de nødvendige forholdsregler for å beskytte seg mot farene de marginale personene representerer (Douglas 1997:105).

Samtidig som urenheten signaliserer kaos og fare symboliserer den også stor kraft. Når individer trer inn i liminalfasen, utsetter de seg for en forurensning som kan virke ødeleggende og i verste fall ta liv, men de utsetter seg også for krefter som, ved riktig behandling, er sterke nok å endre individenes kroppslige og sosiale status. Kreftene, som settes i gang med utførelsen av ritualer, skal sikre at de liminale personene får en trygg overgang til en ny tilstand (Douglas 1997:103, 105).

Votivgaver som viser gravide eller fødende, ammescener, tilstedeværelsen av smykker, belter, fibler, draktnåler, toalettsaker og gjenstander som tilhørte barndommen indikerer at tilbederne ga gaver og utførte ritualer til Hera for å be om at oppholdet i den liminale tilstanden, om det var svangerskap, spedbarnsstadiet eller tilstanden mellom barn og voksen, skulle få en vellykket utgang. Det at en stor del av votivgavene ved de tre Hera-helligdommene utgjøres av gjenstander som ble brukt som amuletter viser at tilbederne hadde behov for beskyttelse. Jeg oppfatter dette som indikasjoner om at tilbedernes liminale og tvetydige tilstand var farefull, men at faren kunne omformes til kraft ved å bruke amuletter og ved å utføre ritualer, som å reise til helligdommene for å skjenke gudinnen en gave.

Kvinnenes overganger var ikke bare av individuell interesse. Grupper som virker å ha vært mest marginale, spilte en sentral rolle i ritualer som fokuserte på opprettholdelsen av polis (Kearns 1990:336-337). Sårbarheten i bystatens ytterkanter sammenfaller på mange måter med sårbarheten til kvinnene i samfunnet. Ritualene som ble utført av kvinner på ubeskyttede steder var en del av et større religiøst system, som opprettholdt og beskyttet hele samfunnet (Cole 1998:27-29, 37, 40). Fremstillingene av de kvinnelige rytterne og de nakne kvinnene på seletøyet symboliserer forbindelsen mellom kvinnelig fruktbarhet og forsvaret. Tilstedeværelsen av det militære aspektet ved de tre kultene kan slik være knyttet til betydningen av kvinnelig forplantnings- og oppfostringsevne for opprettholdelsen av forsvaret og samfunnet. Ved at overgangsaspektene ved Hera-kultene var viktige for et helt samfunn mener jeg, som en bekreftelse på Douglas' teorier, at de liminale og urene elementene ved kultene også innebar stor kraft og sosial verdi. Siden kvinnelig fruktbarhet og oppfostring av friske barn var av helt sentral betydning for de gryende bystatene, ble tilbedelse av en gudinne med sterke kourotophos-elementer vektlagt. Men på grunn av ideer om urenhet og liminalitet, kan det, slik jeg tolker det, ha vært mest passende å plassere helligdommene i marginale områder.

Kroppslig grensemarkering

Hvis teoriene om urenhet og grenser tøyes enda lenger, kan Hera-helligdommene også knyttes til kroppslige grenser. Kan plasseringen av Hera-helligdommene ha vært en symbolsk markering av kvinnekroppens grenser og grenseløshet?

Douglas (1997:121) hevder at "Kroppen er en modell som kan stå for et hvilket som helst avgrenset system. Kroppens yttergrenser kan representere alle slags grenser som er truet eller som befinner seg i faresonen". På et metaforisk plan kan konkrete strukturer tolkes å være basert i ideer omkring kroppen og dens ulike deler og prosesser. Ritualer som omhandler kroppsvæsker, som avføring, blod og morsmelk, kan umulig forstås fullt ut dersom kroppen ikke ses som et symbol på samfunnet. Offentlige ritualer som dreier seg om menneskekroppen kan studeres som uttrykk for samfunnsmessige interesser (Douglas 1997:121-122). Slike ritualer utføres ikke bare på et personlig plan, men de "bearbeider det politiske legeme ved hjelp av det fysiske legemes symbolske virkemidler" (Douglas 1997:133).

Douglas mener at kroppsavfall symboliserer fare og kraft fordi det utgjør kroppens absolutte marginalområder. Siden kroppsvæsker kommer ut av kroppens ulike åpninger, oppfattes kroppsåpningene som grenseområder, og dermed som sårbare og utsatt for fare. Idet kroppsvæskene kommer ut av kroppen, overskrides kroppens marginalområder. Kroppsvæskenes overskridelser av kroppens yttergrenser kan tolkes som overskridelser av yttergrensene i den sosiale og kulturelle orden. De sosiale urenhetene, som er forbundet med marginale elementer i samfunnet eller overskridelser av systemets grenser, er ofte resultater av en metaforisk prosess med utgangspunkt i kroppen (Douglas 1997:127-128).

Solheim (1998) har i sin forskning vært opptatt av kvinnekroppens symbolikk, grenser og grenseløshet. Hun hevder at all symbolisme kretser omkring kroppslig grenseproblematikk. Basert på Douglas' ideer om kroppslige grenser kan kroppen også være utgangspunkt for uavgrensede og "åpne" systemer. Med kroppsåpninger, hvor kroppsvæsker kommer ut og ytre elementer kommer inn, anser Solheim kroppen som symbol for det grenseløse. Fordi kvinnekroppen innehar flere åpninger enn mannskroppen, er kvinnekroppen forbundet med en større åpenhet og grenseløshet enn mannen. Kvinnekroppen virker å være en særlig anvendelig metafor for representasjon av marginalitet og grenseløshet på grunn av dens åpenhet, forvandling og grenseoverskridelser. Ideer om forurensning og urenhet refererer derfor som regel til kvinnekroppens åpninger, og da særlig kvinnelig seksualitet og reproduksjon. Grenseløse og grenseoverskridende aspekter, som menstruasjon, det første

samleiet, svangerskap og fødsel, er slik ofte forbundet med farlige krefter som truer den sosiale og kulturelle orden (Solheim 1998:19-21, 69-71).

I det antikke greske samfunnet ble kvinner ansett for å utgjøre en trussel om forurensning fordi de ikke kunne kontrollere kroppens naturlige prosesser, som menstruasjon, barnefødsel og lignende (Cole 2004:104). En stor del av votivgavene kategorisert som ”Kroppslige og sosiale overganger”, og kanskje også votivgavene under ”Militær rekruttering”, er assosiert med kvinnelig forplantning og kroppslige overgangsfaser. Slik er de også knyttet til kroppslig transformasjon og utsondring av kroppsvæsker. Fremstillinger av kvinner som berører kjønnsorgan eller mage, gravide kvinner, fruktbarhetssymboler, fibler, draktnåler, smykker, belter og toalettsaker viser tilknytningen til svangerskap og fødsel. I tillegg til leker og hår, kan klær, belter, smykker og toalettsaker også være gitt i forbindelse med overgangen fra jente til kvinne. Jentenes overgang fra barn til voksen innebar menstruasjon og det første samleiet ved giftemål – begge kroppslige hendelser hvor blod kommer ut av kroppen. Under fødsel og amming er også utsondring av kroppsvæsker implisitt. Hundestatuettene, som indikerer at tilbederne søkte å rense seg fra fødsel, viser at fødsel var assosiert med urenhets. Det at kvinner henvendte seg til Hera for renselse etter fødsel kan også ses i den historiske kilden nevnt over.

Jeg mener at den korintiske, den argivske og den samiske Hera-helligdommens beliggenhet kan tolkes som et resultat av en metaforisk prosess rundt kvinnekroppens åpenhet. Utsondringen av kroppsvæsker, som fødsel, menstruasjon og det første samleiet fører med seg, er overskridelser av kroppens ytterpunkter – de er grenseløse og grenseoverskridende aspekter ved kvinnekroppen. Fordi de er grenseoverskridende assosieres disse kroppslige aspektene med farlige krefter som truer den sosiale og kulturelle orden. De abstrakte ideene om forurensning og urenhets, som refererer til kvinnekroppens åpninger, særlig i forbindelse med kvinnelig reproduksjon, kan derfor ha vært bakenforliggende sosiokulturelle strukturer for den konkrete fysiske plasseringen av Hera-helligdommene i marginale områder.

Ifølge Cole (2004:113) er rituell fare en markør for uro, men det er også en markør for stor sosial verdi. Coles argumenter ligner Douglas ideer om urenhets og Solheims refleksjoner over det grenseløse/sakrale. Etablering og opprettholding av grenser er helt grunnleggende for en symbolsk meningskonstruksjon. Det grenseløse – urene – må til en viss grad innhenges og holdes på betryggende avstand. Det sakrale er en tilstand, hvor symbolske grenser ikke lenger finnes, og hvor total grenseoverskridelse kan skje. Derfor er det sakrale tabu. Det tilhører det forbudte rom, det ekskluderte ”andre”. Men nettopp fordi det er ekskludert bidrar det til å opprettholde grensene og ”binde” symboliseringen (Solheim 1998:66). Det grenseløse er altså

en fare for samfunnets orden, men også en stor verdi fordi det grenseløse i seg selv fører til en etablering og opprettholding av grenser og orden.

Vannets betydning

Votivmaterialet viser at tilbederne henvendte seg til Hera blant annet for å be om eller takke for beskyttelse i overgangsfaser, men de henvendte seg også for å bli rensset for urenheten som overgangsritualene påførte dem. Et aspekt som kan forsterke indikasjonen om renselse ved de tre Hera-helligdommene er at alle ble plassert i nærheten av vann. Hera-helligdommen i Perakhora ble anlagt på stranden i en naturlig havn. I Argos rant elven Asterion i nærheten av Hera-helligdommen, og ifølge Pausanias (2.17, 1) brukte Hera-prestinnene vann fra Eleutherion til renselse og mystiske ritualer. Heraion på Samos ble plassert rett i nærheten av havet med elven Imbrasos som en avgrensning av temenos i nordøst og sørvest. Under Tonaia-festivalen på Samos ble Heras kultbilde blant annet rensset i havet (Nilsson 1906:48).

Kan elvene og havet ha vært strukturerende elementer for valg av sted for plassering av helligdommene? Havet har selvfølgelig også et annet viktig betydningsaspekt i forbindelse med handel og kommunikasjon. Men her vektlegges det helt primære ved vann i seg selv – vann som rensende og livgivende. Vannets betydning som livgivende og/eller rensende er et element ved de fleste religioner. Vann symboliserer potensial og liv ved å være forbundet med renselse, gjenfødelse og/eller fruktbarhet:

Breaking up all forms, doing away with all the past, water possesses this power of purifying, of regenerating, of giving new birth.... Water purifies and regenerates because it nullifies the past, and restores – even if only for a moment – the integrity of the dawn of things (Eliade 1958:194-195).

Vannet kan, slik jeg tolker det, ha spilt en viktig rolle i de kultiske aktivitetene og ritualene som har foregått i helligdommene, enten direkte, som et ledd i selve ritualene, eller indirekte ved symbolikken som ble knyttet til vann generelt. Ideer om vann som rensende kan ha vært strukturerende for den fysiske plasseringen av Hera-helligdommene ved elver og hav. Siden votivmaterialet viser at helligdomsaktiviteten var knyttet til liminalitet og dermed urenhet, kan de bakenforliggende oppfatningene være ideer om renselse og/eller gjenfødelse. Dette gjelder særlig det samiske Heraion, hvor vann avgrenser helligdommen på tre kanter. Sammenhengen mellom den samiske Hera-helligdommen, marginalitet og vann kan ikke være tilfeldig, men må kunne forklares ut fra bakenforliggende virkelighetsoppfatninger om vann som rensende element. Den rurale Hera-helligdommen i Poseidonia, som er plassert ca. åtte kilometer utenfor

bysentrum ved elven Seles utløp i havet (de Polignac 1995:104), ligner mønsteret for plasseringen av det samiske Heraion, og kan forsterke antagelsen om at det var en tilknytning mellom Hera, liminalitet og rennelse.

Helligdommer i grenseland

Tolkningen av Hera-helligdommenes beliggenhet i grenseområder som symbolske markeringer av grenser, er gjort med bakgrunn i teorier om at menneskers sosiale og kulturelle organisering konkretiseres gjennom metaforiske prosesser. Plasseringen av den korintiske, den argivske og den samiske Hera-helligdommen i de gryende bystatenes marginale områder kan slik ses som konkrete struktureringer av abstrakte ideer om liminalitet, urenheter og grenseløshet.

Med Leachs grensesonemodell og van Genneps og Turners teorier om liminalitet har jeg vist at oppfattelsen av romlige og temporale grensesoner har vært styrende for polissamfunnenes plassering av helligdommer til Hera. Den romlige liminaliteten er tydelig med helligdommenes beliggenhet midt imellom innenfor og utenfor polis' territorium, temmet og vilt. Helligdommenes karakter som temporalt liminale, reflekteres i de tilknyttede kultenes vektlegging av sosiale og fysiske overganger i et menneskes liv. Både den romlige og den temporale liminaliteten ved Hera-helligdommene fungerte som grensemarkører mellom to avklarte soner. Hera-helligdommene i Perakhora, Argos og Samos kan slik betraktes som tvetydige og marginale, både på et konkret nivå og på et abstrakt nivå.

De marginale elementene ved helligdommene fremheves ved å knytte dem til Douglas' teorier om urenheter. De liminale innholdsaspektene ved de tre Hera-kultene kan defineres som urenheter – som ”rot” – fordi de er midt imellom og ikke passer inn i et system. Eksistensen og avvisningen av urenheter er et produkt av et samfunns differensiering mellom kategorier. Slik er det også grunnlaget for sosial og kulturell orden. Siden personer i liminale faser kan oppfattes som forurensende for et samfunn, er det helt avgjørende for samfunnet å søke å beskytte seg mot farene de liminale personene representerer. Ved å plassere helligdommer som var knyttet til tvetydige – urene – aktiviteter, i romlig marginale områder kan det argumenteres for at de tre polissamfunnene tok de nødvendige forholdsreglene for å beskytte samfunnet mot kaos og oppløsning. En slik organisering og ekskludering både forutsatte og opprettet symbolske grensemarkeringer. Blant annet gjennom eksklusjon av urene elementer og etablering av grensemarkeringer kan det, etter min oppfatning, hevdes at samfunnene i Korint, Argos og Samos skapte kulturell og sosial orden. De arkaiske

polissamfunnenes ideer om urenheter har slik manifestert seg i hvordan de organiserte sine omgivelser.

Siden menneskekroppen i mange sammenhenger fungerer som metafor for sosial organisering, er symbolske grensemarkeringer og kroppsmetaforer tett forbundet. Et samfunns forsøk på å kontrollere kroppens fysiske grenser indikerer engstelse over og forsøk på å etablere sosial kontroll og å definere samfunnets renhet og identitet. Oppfattelsen av sosial urenheter er slik ofte produkter av metaforiske prosesser med utgangspunkt i kroppen. Som vi har sett kan menneskekroppens marginalområder med utsondring av kroppsvæsker symbolisere sosiale grenser og overskridelse av samfunnets grenser.

På grunn av kvinnekroppens åpenhet og evne til transformasjon, er den en særlig anvendelig metafor for representasjon av marginalitet og grenseløshet. Kvinnelig fruktbarhet og forplantning er ofte utgangspunktet for metaforiske overføringer av ideer om forurensning og urenheter til et sosialt og kulturelt system. Ved alle de tre Hera-helligdommene ble aspekter assosiert med kvinnelig reproduksjon vektlagt. Et slikt kultinnhold knyttet helligdommene til kroppslig transformasjon og utsondring av kroppsvæsker. Polissamfunnenes etablering av helligdommene i marginale områder kan også være konkretiseringer av en oppfattelse av kvinnekroppen som grenseløs, og dermed som farlige krefter som truet den sosiale og kulturelle orden. Det at det er flere elementer ved de tre helligdommene som antyder at tilbedernes tilstand var farlige og krevde beskyttelse og renselse, forsterker inntrykket av helligdommene som forbundet med tvetydighet, urenheter og grenseløshet.

Plasseringen av helligdommene i marginale områder kan altså tolkes som fysiske resultater av metaforiske prosesser med utgangspunkt i ideer om urenheter, som igjen tar sitt utgangspunkt i menneskekroppen. Siden sosial og kulturell orden er basert på at noe defineres som tvetydig og urent, er det urene og det grenseløse av stor sosial verdi. Ved at den korintiske, den argivske og den samiske Hera-helligdommen stod som fysiske markeringer av de gryende polissamfunnenes ekskludering av tvetydige og urene elementer, symboliserte de også etablering av et sosialt og kulturelt system – et system som opprettholdt polis og beskyttet samfunnet mot kaos og fare. Siden kvinnelig fruktbarhet og oppfostring av friske barn var nøkkelen til etablering og opprettholdelse av poleis, var samfunnene i Korint, Argos og Samos helt avhengige av tilbedelse av Hera som kourotrophos. Jeg mener derfor at det kan ha vært en nær forbindelse mellom rike og monumentale helligdommer og kourotrophos-kult i arkaisk periode.

Avsluttende kommentarer

I undersøkelsen av den korintiske, den argivske og den samiske Hera-helligdommen som konkretiseringer av sosiokulturell organisering, har jeg tatt utgangspunkt i visse likhetstrekk ved helligdommene: beliggenhet, etableringsperiode, tilknytning til polis og sosial betydning. Med dette som utgangspunktet har jeg, ved å se på hva votivmaterialet reflekterer om kultinnhold, undersøkt om tilbedernes aktiviteter i helligdommene også hadde likhetstrekk. Siden kultenes innhold i min undersøkelse ikke er hovedfokus, men utgjør grunnlaget for en analyse av helligdommenes beliggenhet som symbolske grensemarkeringer, har jeg ikke hatt mulighet til å studere votivmaterialet i detalj. Beskrivelser og tolkninger av votivmaterialet er derfor i stor grad basert på tidligere forskning. Organiseringen av votivmaterialet i kategorier er gjort tematisk med bakgrunn i menneskenes sosiale behov.

Selv om ufullstendige publiseringer av votivmaterialet og kategoriernes flytende karakter er kilder til unøyaktighet ved omregning av votivgavene til prosent, har det å sette votivmaterialet inn i en tabell som viser prosentvis fordeling av votivgavene mellom kategoriene vært viktig for sammenligningen av kultaspektene som grunnlag for analysen. Det er viktig å påpeke at Tabell 4 i beste fall antyder tendenser, og kan ikke betraktes som en nøyaktig angivelse. Gjennomgangen av votivmaterialet viser at tilbederne i det arkaiske Korint, Argos og Samos vektla Hera som kourotraphos ved at kvinnelig fruktbarhet og barns fysiske og sosiale utvikling var de viktigste aspektene ved kultene. Slike aspekter er forbundet med kroppslige transformasjoner og overganger fra én status til en annen. Siden kvinnelige forplantnings- og oppfostringsevner var av avgjørende betydning for forsvaret av polis og opprettholdelse av samfunnet, var også trolig de militære elementene ved kultene assosiert med kourotraphos-aspektet. Tilstedeværelsen av amuletter og renselselementer uttrykker at kultinnholdet var forbundet med fare.

I analysen av hvilke sosiale og kulturelle strukturer som kan ha vært styrende for vektlegging av kourotraphos-kult på marginale steder i bystatenes etableringsfase, har jeg benyttet meg av teorier om symbolske markeringer av grenser. Med Leachs, van Genneps og Turners teorier kan de tre Hera-helligdommene hevdes å være plassert i både romlige og temporale liminale soner. Helligdommene kan også, med Douglas' og Solheims teorier, tolkes som konkretiseringer av metaforiske prosesser med utgangspunkt i ideer om urenhet og kroppsmetaforer. Med disse teoriene har jeg vist at ideer om symbolsk grensemarkering, som hovedsakelig består i assosiasjonen av sosiale og kroppslige transformasjoner med

tvetydighet, grenseløshet, urenhet og fare, kan ha vært strukturerende for plasseringen av de tre Hera-helligdommene i marginale områder i tidlig arkaisk periode. Siden ekskludering av tvetydigheter og urenheter er utgangspunktet for sosial orden, er slike elementer også av stor sosial og kulturell verdi. Jeg oppfatter derfor vektleggingen av de tre Hera-helligdommene i marginale områder av Korint, Argos og Samos som fysiske markeringer av bystatenes sosiale organisering og symbolske markering av grenser. For å sikre reproduksjon av og integrere medlemmer til samfunnet i polis var overgangsfasene, som de tre Hera-kultene var knyttet til, av helt avgjørende betydning polissamfunnene.

De rurale Hera-helligdommene i Perakhora, ved den argivske sletta og på øya Samos kan studeres i et tradisjonelt lys som politiske territorialmarkører. Som vi har sett har monumentale helligdommer i ytterkantene av polis' territorium blitt tolket som markører av politiske grenser. Men rurale helligdommer kan også analyseres som markører av symbolske grenser knyttet til menneskenes sosiale liv og behov. Helligdommer i marginale områder var ofte skjenket guddommer som kontrollerte kroppslige og sosiale overganger i menneskenes liv, særlig Hera og Artemis. Jeg mener at dette indikerer at andre ideer enn ideer om politisk avgrensning og maktdemonstrasjon var strukturerende for valg av guddom og plassering av helligdom. Derfor bør de rurale helligdommene, etter min mening, også studeres som forbundet med sosiokulturelle idé mønstre og symbolske grenser.

Appendiks 1. Votivmaterialet: Perakhora

A. Kroppslige og sosiale overganger

Votivgave	Datering	Referanse	Nr. fra Tab. 1
Et relieff med en naken kvinne med hendene over kjønnsorganet	7. årh.	Dunbabin 1962:405	1
En fallosvase i miniatyr	Slutten av det 7. eller begynnelsen av det 6. årh.	Payne 1940:237	3
Femten stående og tretten sittende terrakottastatuetter av kvinner som holder duer opp mot brystet. De stående statuettene er også dekorert med blomster	540-480	Payne 1940:218-221	6
En due i bronse	7. årh.	Payne 1940:133-134	6
Et stort antall nåler og fibler. Noen av fiblene har fremstillinger av granatepler, noen av sfinks.	8. til 5. årh.	Dunbabin 1962:433-441; Payne 1940:70-71, 167-172	12
Åtte gullplater, brukt som pynt på klærne	8. årh.	Payne 1940:74	12
Et fragment av en beltespenne	7. årh.	Payne 1940:138-139	13
Ringer	8. til 4. årh.	Payne 1940:178-180, 185-186	14
Anheng	8. til 4. årh.	Dunbabin 1962:441-443, 518-519, 525, 527; Payne 1940:177-178	14
Armbånd	8. til 4. årh.	Payne 1940:175-176	14
Speil. Det ene speilet har en scene med den egyptiske gudinnen Mut	7. til 5. årh.	Payne 1940:105-106, 142-143, 180	15

<i>Pyxides</i>	8. til 6. årh.	Dunbabin 1962:99-124, 158-191	15
Mange <i>aryballoi</i> og <i>alabastra</i>	8. til 6. årh.	Dunbabin 1962:9-26, 137-157	15
Tre terrakottaplaketter + en terrakottastatuett av kvinner med hendene på brystene	Plakettene: 7. årh.; statuetten: 6. årh.	Payne 2004:231-232, 226-227	19
En torso av en terrakottafigur som viser en naken kvinne med store bryster	8. årh.	Payne 1940:66-67	20
Statuett i faience av Isis som ammer Horus	750-650	Dunbabin 1962:512, 464-466	21
En terrakottastatuett av en kvinne med et barn i sin venstre arm	Andre halvdel av det 6. årh.	Payne 1940:245	23
En terrakottastatuett av to sittende kvinner med en stor leirerull i fanget	Andre halvdel av det 6. årh.	Payne 1940:247	23
Tre terrakottastatuetter av nakne sammenkrøpne gutter	Midten av det 5. årh.	Payne 1940:254	24
Tretten figurer i faience som viser Bes	750 – 650	Dunbabin 1962:512	25
<i>Strigiles</i>	6. eller det 5. årh.	Dunbabin 1962:401; Payne 1940:180	26
17 <i>stili</i>	6. årh.	Dunbabin 1962:445-447	27
38 fløyter	Mulig eldre enn 650	Dunbabin 1962:450-451	28
Fire spillbrett i terrakotta	7. eller 6. årh.	Dunbabin 1962:131-132	29
19 bånd/ringer av gull som trolig ble brukt rundt ofringer av hår.	8. årh.	Payne 1940:73-74	30
En terrakottastatuett av en kvinne med en bue i venstre hånd	530 – 480	Payne 1940:219	32
Relieff med fremstilling av Artemis med løve.	Ca. 600	Dunbabin 1962:405	32

Sfinkser. To i relieff, én elfenbensfigur, én terrakottafigur og fem fragmenter	7. årh.	Dunbabin 1962:403-404, 406; Payne 1940:145, 146, 148, 234	33
125 steinsegl + elfenbenssegl. Tolv segl er formet som liggende dyr; løver, bukker, hunder og en kalv. Basene er dekorert med fugler, løver og geiter.	Steinseglene: bronsealder, men ikke gitt til Hera før i 8./7. årh. De 12 seglene: 8./7. årh. Elfenbensseglene: 7. årh.	Dunbabin 1962: 407-432, 453-455, 478-511; Payne 1940:75	37
750 skarabeer	750-600	Dunbabin 1962:461, 464-466, 472-473, 478-511; Payne 1940:76-77	38
Seks biter ubehandlet korall	Den ene biten kan dateres til det 8. årh. De andre bitene: trolig fra det 7. og 6. årh.	Dunbabin 1962:526; Payne 1940:77	39
Ni terrakottastatuetter av hunder	7. eller det 6. årh.	Payne 1940:228	40
En terrakottafigur av ørn	Arkaisk	Payne 1940:227	41

B. Hustrurollen

Fire ulike bygningsmodeller i terrakotta	Slutten av det 9. årh. – første halvdel av det 8. årh.	Payne 1940:34-36; Schattner 1990:33-39	42
En takstein med inskripsjonen Hera	6. årh.	Dunbabin 1962:401	42
Et relieff på en fibel med fremstilling av en mann og en kvinne stående overfor hverandre. Mannen i <i>khiton</i> og en kappe. Kvinnen i <i>khiton</i> og <i>polos</i> . Kvinnen holder et granateple i venstre hånd og håndtein i høyre.	Første halvdel av det 7. årh.	Payne 1940:186; Strøm 1998:65-67	43
Fem terrakottamodeller av sittende kvinner med <i>polos</i> (brudens krone) og slør.	Tredje kvartal av det 6. årh. – begynnelsen av det 5. årh.	Payne 1940:253	44

Tre terrakottascener som viser kvinner som baker brød.	6. årh.	Payne 1940:248	45
60 spinnehjul i terrakotta	Perioden fra det 7. til første halvdel av det 6. årh.	Dunbabin 1962:130-131	46
20 spinnehjul i faience + 8 i stein	8. og 7. årh.	Dunbabin 1962:515, 518; Payne 1940:76	46
En god del vevtyngder	Perioden mellom det 7. og det 4. årh.	Dunbabin 1962:129-130	46

C. Militær rekruttering

Terrakottastatuetter av 32 hester, fem hester med seletøy og 15 hester med bevæpnede ryttere.	7. og 6. årh.	Payne 1940:228-229	48
Seletøy til hest i bronse	7. eller 6. årh.	Payne 1940:182	49
Fire sverd og fem spydspisser i jern, mer enn 30 pilspisser i bronse og tre slyngekuler i kalkstein	8.-6. årh.	Baumbach 2004:41; Dunbabin 1962:400, 519; Payne 1940:181-182, 190	50
En statuett som viser en hest med en kvinne	7. og 6. årh.	Payne 1940:228	56

D. Naturens fruktbarhet

Minst 50 jernsigder	8. og 7. årh.	Payne 1940:189-190	57
Tre rotøkser i jern	Trolig fra perioden mellom 8. 6. årh.	Payne 1940:186	57
To fiskekroker i bronse	Trolig fra det 8. til det 6. årh.	Payne 1940:182	62
En terrakottastatuett av en sittende kvinne med et blomsterdekorert skip på venstre skulder.	Siste halvdel av det 6. – begynnelsen av det 5. årh.	Payne 1940:244	61
En miniatyrbåt i terrakotta	Trolig fra det 8. til det 6. årh.	Payne 1940:97	60

Appendiks 2. Votivmaterialet: Argos

A. Kroppslige og sosiale overganger

Votivgave	Datering	Referanse	Nr. fra Tab. 1
En terrakottastatuett viser en stående kvinne med utspent mage	7. eller 6. årh.	Waldstein 1905:30	4
Seks stående og seks sittende terrakottastatuetter viser kvinner som holder duer opp til brystet	Siste halvdel av 6. – begynnelsen av 5. årh.	Waldstein 1905:34, 36	6
To miniatyrsenger, én i terrakotta og én i bronse	Terrakottaseng: 7./6. årh.; bronseseng: senarkaisk/ tidligklassisk	Waldstein 1905:42, 328-329	10
Minst 10 bronsenøkler, ni av disse er bøyde spiker	Usikker	Waldstein 1905:324	11
Ca. 800 draktnåler i bronse	8. og 7. årh.	Strøm 1995:78-81	12
Ca. 2000 bronsenåler (annerledes i lengde og form enn draktnålene)	8. og 7. årh.	Strøm 1995:78-80	12
Ca. 110 bronsefibler	Sent 8. til 6. årh.	Strøm 1995:71-76	12
Ca. 400 ringer	8. til 7. årh.	Strøm 1995:69-70	14
Armbånd	8. til 7. årh.	Strøm 1995:69-70	14
Anheng. Noen i form av små fugler stående på dekorerte baser. Andre anheng blant annet i form av granateple	8. til 7. årh.	Strøm 1995:62-68	14
Flere bronsespeil	6. og 5. årh.	Strøm 1995:75-78	15
Fire terrakottastatuetter av stående kvinner med hendene på brystene. Én statuett av en kvinne med venstre hånd på brystet og høyre hånd med blomster	7. eller 6. årh.	Waldstein 1905:29-30, 34-35	19

Terrakottastatuetter av åtte stående og elleve sittende kvinner med spedbarn, fem figurgrupper med to sittende kvinner med en stor leirerull i fanget og en due med barna under vingene sine	7. og 6. årh	Waldstein 1905: 19, 21-22, 25, 41	23
Terrakottastatuetter som viser et barn med en dukke og to spedbarn.	7. og 6. årh.	Waldstein 1905:17, 37	24
Ti statuetter Bes	7. og det 6. årh.	Waldstein 1905:28, 372, 353	25
24 terrakottastatuetter av stående kvinner med dyr på armen. En av statuettene bærer også en bue	Senarkaisk eller tidlig klassisk	Waldstein 1905:35	32
Over 70 segl. Alle er perforerte. 24 elfenbenssegl er dekorert med ulike dyr og mytiske vesener.	8. og 7. årh.	Waldstein 1905:344-352	37
41 skarabeer i faience med ufullkomne hieroglyfinskrifter. Mange er dekorert med guddommelige og kongelige figurer og navn, magiske tekster, dyr og annen ornamentering.	Trolig fra det 7. årh.	Waldstein 1905:367-370	38
En bit av et skjellkonglomerat og en bit av korall.	7. eller 6. årh.	Waldstein 1905:354	39
To terrakottastatuetter viser hunder.	7. eller det 6. årh.	Waldstein 1905:41	40

B. Hustrurollen

En bygningsmodell i terrakotta	Første kvartal av det 7. årh.	Schattner 1990:22-26	42
Et relieff på en fibulaplate viser en mann og en kvinne stående overfor hverandre. Mannen er kledd i <i>khiton</i> og en kappe, kvinnen i <i>khiton</i> og <i>polos</i> . Kvinnen holder et granateple og en håndtein/spinnehjul	Midten av det 7. årh.	Strøm 1998:65-67	43
Terrakottamodeller viser ulike typer mat og bakerscener	7. og 6. årh.	Waldstein 1905:18, 42-43	45

Mange spinnehjul	7. og 6. årh.	Waldstein 1905:44, 353, 373	46
229 spoler	7. og 6. årh.	Waldstein 1905:44	46
55 vevtyngder	7. og 6. årh.	Waldstein 1905:43, 44	46
50 miniatyrkurver (<i>kalathiskoi</i>) i terrakotta	7. og 6. årh.	Waldstein 1905:124-125, 144	47

C. Militær rekruttering

48 terrakottastatuetter som viser ridende krigere	7. – 6. årh.	Szabo 1994:97; Waldstein 1905:40	48
En terrakottastatuetten viser en kvinnelig rytter. Kvinnens bryster er fremhevet med to terrakottaskiver	7. – 6. årh.	Szabo 1994:97; Waldstein 1905:40	56

D. Naturens fruktbarhet

To bronsestatuetter av kveg	Senarkaisk	Waldstein 1905:202-203	58
Uspesifisert antall terrakottastatuetter av kveg	Usikker datering	Waldstein 1905:41, 42	58
Mer enn 1000 små hydriai i terrakotta	7. til 6. årh.	Caskey og Amandry 1952:197-199, 205-206, 211; Waldstein 1905:100-101	59
To terrakottastatuetter viser sittende kvinner med blomsterdekorerte skip på høyre skulder	Siste halvdel av det 6. eller begynnelsen av det 5. årh.	Waldstein 1905:25	61

Appendiks 3. Votivmaterialet: Samos

A. Kroppslige og sosiale overganger

Votivgave	Datering	Referanse	Nr. fra Tab. 1
Terrakottastatuetter av stående kvinner med venstre hånd over kjønnsorganet. Én kvinne har plassert venstre hånd på magen. Fire kvinner har begge hendene på magen. Alle er påkledd bortsett fra én.	Slutten av det 8. årh. – begynnelsen av det 6. årh.	Jarosch 1994:125, 134, 135, 136, 139, 140, 154	1 + 2
Flere terrakottastatuetter av kvinner som holder duer opp til brystet	Andre halvdel av det 6. årh.	Baumbach 2004:153; Higgins 1967:37-38	6
Mange terrakottastatuetter viser stående kvinner med ettersittende kjoler	7. - 6. årh.	Schmidt 1968:14-21	7
Terrakottafigurer av stående kvinner med ettersittende kjoler og kornmønstrede smykker.	Begynnelsen av det 6. årh.	Schmidt 1968:40-42	8
Fire faiencestatuetter av stående nakne kvinner	7. årh.	Webb 1978:98-99	9
Syv statuetter i faience av nakne knelende kvinner med spedbarn på ryggen.	7. årh.	Webb 1978:27-28, 30	9
50 fibler	7. årh	Jantzen 1972:48-49	12
21 frygiske belter	7. årh.	Jantzen 1972:49-53	13
Noen bronseanheng, ringer og noen få perler i faience.	7. årh.	Freyer-Schauenburg 1974:11	14
Tre kammer i elfenben.	7. årh.	Freyer-Schauenburg 1974:11	15
Minst ett bronsespeil. På speilet er det en fremstilling av to kvinner i et egyptisk tempel som bærer en votivgave med inskripsjon til Mut.	7. årh.	Jantzen 1972:33-35	15
Ti sittende aper i faience og terrakotta	7. årh.	Webb 1978:104	17

Imitasjoner i terrakotta og elfenben av granatepler og valmuer + frø fra granatepler og valmuebelger	8. og 7. årh.	Baumbach 2004:163; Kyrieleis 1981:15; 1993:138-139	16
Terrakottafigurer som bærer smykker med fremstillinger av granatepler.	F.o.m. det 7. årh.	Jarosch 1994:138, 143, 144, 164, 169, 175	16
Furukongler + en imitasjon av en furukongle	6. årh.	Kyrieleis 1988:219	16
To frosker, én i bronse og én i terrakotta	7. årh.	Jarosch 1994:178; Kyrieleis 1981:91	18
Ti terrakottafigurer av stående kvinner med én eller begge hender på brystene. Én av statuettene har venstre hånd på brystet og høyre hånd over kjønnsorganet	7. årh.	Jarosch 1994:136, 140, 157; Schmidt 1968:16, 19, 29	19
Åtte statuetter i faience viser Isis som ammer Horus	7. årh.	Webb 1978:100-101	21
Fem statuetter i faience av ku som ammer en kalv	7. årh.	Webb 1978:103-104	22
En terrakottastatuett viser en kvinne med spedbarn i fanget	7. eller 6. årh.	Schmidt 1968:29	23
Fragment av en kalksteinsstatuett viser en hånd som bærer en spedbarnsfot.	7. eller 6. årh.	Schmidt 1968:29	23
En trefigur av Bes med et barn på armen	Ca. 600	Sinn 1983:87, 90	25
To bronsestatuetter viser Bes iført fjærpryd. Funn av fem andre fjærpryd foreslår at det var flere Besstatuetter	7. årh.	Jantzen 1972:14-15	25
En trefigur viser Bes med et barn på armen	Ca. 600	Sinn 1983:87, 90	25
En terrakottastatuett viser Bes med et brett med kaker på hodet	Før 520	Sinn 1983:87	25
Over 70 miniatyrskjold i bronse eller terrakotta. To terrakottaskjold bærer fremstilling av bevæpnede krigere.	8./7. årh.	Baumbach 2004:166	31
Trerelieff med fremstilling av et par som omfavner hverandre	Siste kvartal av det 7. årh.	Ohly 1953:77-83	34

26 marmorstatuer av <i>korai</i> og 21 statuer og statuetter av <i>kouroi</i>	7. og det 6. årh.	Baumbach 2004:158-159; Kyrieleis 1981:30	35 + 36
Segl og skarabeer	7. årh.	Freyer-Schauenburg 1966:46-50, 114-116	37 + 38
Biter av koraller, bergkrystall og stalaktitt	Korallen: 7. årh. Dateringen for bergkrystallen og stalaktitten er usikker	Kyrieleis 1988:218-219; 1993:141	39
Fem kalksteinsstatuetter av falk og løve med bytte. En av statuettene viser en falk som mater ungen sin.	Slutten av det 7. årh. til midten av det 6. årh.	Schmidt 1968:54, 64-65	41
Faiencefigurer viser tre falker, tre vær, to løver, en okse	7. årh.	Webb 1978:92-96	41
Minst ti kalksteinstatuetter viser sittende eller liggende løver.	7. og 6. årh.	Schmidt 1968:65	41
En egyptisk løve i elfenben	Fra perioden mellom 1295 og 1070	Kyrieleis 1993:145-146	41

B. Hustrurollen

35 bygningsmodeller i kalkstein og terrakotta.	8. til det 6. årh.	Schattner 1990:40-84	42
--	--------------------	----------------------	----

C. Militær rekruttering

Terrakottastatuetter viser individuelle hester, hestespann og hester med krigere	Noen: 10. og 9. årh., De fleste: midten av det 8. årh. - midten av det 7. årh. Hestestatuettenes med krigere: siste kvartal av det 8. årh. - første kvartal av det 7. årh.	Jarosch 1994:63-64; Schmidt 1968:44-47	48
16 munnbitt, fem skylapper og åtte små bjeller, deler av seletøy til hest	7. årh.	Jantzen 1972:59, 64-65, 81-82	49
Åtte stridsklubber, ett sverd, én dolk, og fragmenter av to skjold i bronse	7. årh.	Jantzen 1972:41, 56-57, 60	50

Tre fragmenter av statuetter viser menn med hjelmer	Siste kvartal av det 7. årh.	Schmidt 1968:24	51
En marmorstatue viser en kriger	Ca. 520	Freyer-Schauenburg 1974:158-162	51
Tolv kalksteinsstatuetter viser menn som har fanget løver. Mennene er fremstilt uten våpen.	7. og 6. årh.	Schmidt 1968:57-59	52
To oppmurte "plattinger" for skip ("Schiffsbasis")	7. årh.	Kyrieleis 1981:88-90	53
En inskripsjon forteller at Amfidemos ga seks skip til Hera og ett til Poseidon	6. årh.	Inskripsjonen er upublisert, men nevnes av Ohly 1953:111-112	54
To bronserelieff fra Nord-Syria, som er en del av seletøy til hest, har en fremstilling av tre nakne kvinner med hendene på brystene stående under en bevinget sol. En fjerde naken kvinne, som bærer løvehoder i hendene, er plassert under de tre kvinnene	9. årh., men det ble trolig ikke gitt til den samiske Hera før i det 6. årh.	Jantzen 1972:58-59; Kyrieleis 1993:146	55
En bronsestatuett av en hest med en kvinnelig rytter som bærer et barn i armene.	7. årh.	Jantzen 1972:80	56

D. Naturens fruktbarhet

Mange statuetter viser kyr. Tre av disse har mannlige kjønnsorganer og kan identifiseres som okser, resten skal forstås som kuer.	9. - 7. årh.	Jarosch 1994:114-115	58
40 miniatyrbåt i tre	7. årh.	Kyrieleis 1993:141-142	60

Litteratur

Tidsskrifter er forkortet i henhold til Det tyske instituttet i Athens retningslinjer
(www.dainst.org/medien/de/richtlinien_abkuerzungen.html)

Ainian, Alexander Mazarakis

1997 *From Rulers' Dwellings to Temples. Architecture, Religion and Society in Early Iron Age Greece (1100-700 B.C.)*. Studies in Mediterranean Archaeology, bind 121. Jonsered.

Alcock, Susan E. og Robin Osborne (red.)

1994 *Placing the Gods. Sanctuaries and Sacred Space in Ancient Greece*. Clarendon Press, Oxford.

Alroth, Brita

1989 *Greek Gods and Figurines. Aspects of the Anthropomorphic Dedications*. Boreas (Uppsala), bind 18. Almqvist & Wiksell, Uppsala.

Andrews, Carol

1994 *Amulets of Ancient Egypt*. University of Texas Press, Texas.

Appadurai, Arjun

1986 Introduction: Commodities and the Politics of Value. I *Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*, redigert av Arjun Appadurai, s. 3-63. Cambridge University Press, Cambridge.

Baumbach, Jens David

2004 *The Significance of Votive Offerings in Selected Hera Sanctuaries in the Peloponnese, Ionia and Western Greece*. BAR International Series 1249, Archaeopress, Oxford.

Bergquist, Birgitta

1967 *The Archaic Greek Temenos. A Study of Structure and Function*. Skrifter utgivna av Svenska institutet i Athen, bind 13. CWK Gleerup, Lund.

Billot, Marie-Françoise

1997 Recherches archéologiques récentes à l'Héraion d'Argos. I *Héra. Images, espaces, cultes. Actes du Colloque International de Lille (1993)*, s. 11-56. Centre Jean Bérard, Naples.

Blundell, Sue

1995 *Women in Ancient Greece*. Harvard University Press, Massachusetts.

Böhm, Stephanie

1990 *Die »Nackte« Götting. Zur Ikonographie und Deutung unbekleideter weiblicher Figuren in der frühgriechischen Kunst*. Philipp von Zabern, Mainz am Rhein.

Brandt, J. Rasmus

1996 *Scavi di Ficana vol. II, 1. Il periodo protostorico e arcaico. Le zone di scavo 3b-c*. Istituto poligrafico e zecca dello stato, Libreria dello stato, Roma.

2003 Krigere og veversker. Om Parthenonfrisen, Panatheneerfesten og initiasjon. I *Antikke samfunn i krig og fred. Festskrift til Johan Henrik Schreiner*, redigert av Jon W. Iddeng, s. 59-75. Skrifter utgitt av Det norske institutt i Athen, bind 6. Novus forlag, Oslo.

2006 Votives and veneration. Athena, Hellotis, and Europa at Gortyna. I *Common Ground: Archaeology, Art, Science and the Humanities. Proceedings of the XVIth International Congress of Classical Archaeology, Boston, Aug. 23-26, 2003*, redigert av C.C. Mattusch, A. A. Donohue og Amy Brauer, s. 44-48. Oxbow Books, Oxford.

Burkert, Walter

- 2001 *Greek Religion*. Oversatt til engelsk av John Raffan. Harvard University Press, Massachusetts. Opprinnelig publisert 1977 *Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche*. W. Kohlhammer Stuttgart.

Buschor, Ernst

- 1930 Heraion von Samos: Frühe Bauten. *AM* 55:1-99.

- 1937 Ausgrabungen im Heraion von Samos 1936. *AA* 1937:203-222.

Buschor, Ernst og Hans Schleif

- 1933 Heraion von Samos: Der Alterplatz der Frühzeit. *AM* 58:146-173.

Buschor, Ernst og Oskar Ziegenaus

- 1959 Heraion. I *AM* 74:1-3.

Caskey, John L. og Pierre Amandry

- 1952 Investigations at the Heraion of Argos, 1949. *Hesperia* 21:165-221.

Clark, Isabelle

- 1998 The gamos of Hera: myth and ritual. I *The Sacred and the Feminine in Ancient Greece*, redigert av Sue Blundell og Margaret Williamson, s. 13-26. Routledge, London.

Coldstream, J. N.

- 1968 *Greek Geometric Pottery. A Survey of Ten Local Styles and their Chronology*. Methuen's handbooks of Archaeology. Methuen, London.

Cole, Susan Guettel

- 1994 Demeter in the Ancient Greek City and its Countryside. I Alcock og Osborne (red.), s. 199-216.

- 1998 Domesticating Artemis. I *The Sacred and the Feminine in Ancient Greece*, redigert av Sue Blundell og Margaret Williamson, s. 27-43, Routledge, London.

- 2004 *Landscapes, Gender, and Ritual Space. The Ancient Greek Experience*. University of California Press, Berkeley.

Demand, Nancy

- 1994 *Birth, Death, and Motherhood in Classical Greece*. Ancient Society and History. Johns Hopkins University Press, Baltimore.

De Polignac, François

- 1984 *La Naissance de la cite grecque*. Editions La Découverte, Paris.

- 1994 Mediation, Competition, and Sovereignty: The Evolution of Rural Sanctuaries in Geometric Greece. I Alcock og Osborne (red.), s. 3-18.

- 1995 *Cults, Territory, and the Origins of the Greek City-State*. Oversatt av Janet Lloyd. University of Chicago Press, Chicago.

Douglas, Mary

- 1997 *Rent og urent. En analyse av forestillinger omkring urenheter og tabu*. Oversatt av Kåre A. Lie. Pax Forlag, Oslo. Opprinnelig publisert 1966 *Purity and Danger. An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. Routledge & Kegan Paul, London.

Dunbabin, T. J. (red.)

- 1962 *Pottery, Ivories, Scarabs and Other Objects from the Votive Deposit of Hera Limenia*. Perachora: The Sanctuaries of Hera Akraia and Limenia: Excavations of the British School of Archaeology at Athens 1930-1933, bind 2. Clarendon Press, Oxford.

- Ehrenberg, Victor
1969 *The Greek State*. Methuen, London.
- Eliade, Mircea
1958 *Patterns in Comparative Religion*. Sheed and Ward, London.
- Freyer-Schauenburg, Brigitte
1966 *Elfenbeine aus dem samischen Heraion. Figurlisches Gefässe und Siegel*. Cram, de Gruyter & co., Hamburg.
- 1974 *Bildwerke der archaischen Zeit und des strengen Stils*. Samos, bind 11. Deutsches Archäologisches Institut. Rudolf Habelt, Bonn.
- Fridh-Haneson, Britt Marie
1988 Hera's Wedding on Samos: A Change of Paradigms. I Hägg et al. (red.) s. 205-213.
- Furtwängler, Andreas E.
1981 Heraion von Samos. Grabungen in Südtemenos 1977, II. *AM* 96:73-138.
- Glötz, Gustave
1965 *The Greek City and its Institutions*. Routledge & Kegan Paul, London.
- Hall, Jonathan M.
1995 How Argive Was the "Argive" Heraion? The Political and Cultic Geography of the Argive Plain, 900-400 B.C. *AJA* 99:577-613.
- Hansen, Mogens Herman
1993 *Demokratiet i Athen*. Nyt Nordisk Forlag, København.
- 1998 *Polis and City-State. An Ancient Concept and its Modern Equivalent. Symposium, January 9, 1998*. Acts of the Copenhagen Polis Centre, bind 5. Munksgaard, København.
- Hansen, Mogens Herman og Thomas Heine Nielsen (red.)
2004 *An Inventory of Archaic and Classical Poleis. An Investigation Conducted by The Copenhagen Polis Centre for the Danish National Research Foundation*. Oxford University Press, Oxford.
- Hägg, Robin, Nanno Marinatos og Gullög C. Nordquist (red.)
1988 *Early Greek Cult Practice. Proceedings of the Fifth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 26-29 June, 1986*. Skrifter utgitt av Det svenske institutet i Athen, bind 38. Paul Åströms Förlag, Stockholm.
- Higgins, R. A.
1963 *Greek Terracotta Figures*. The Trustees of the British Museum, London.
- Hinz, Valentina
1998 *Der Kult von Demeter und Kore auf Sizilien und in der Magna Graecia*. Ludvig Reichert, Wiesbaden.
- Immerwahr, Sara A.
1989 The Pomegranate Vase: Its Origins and Continuity. *Hesperia* 58:397-410.
- Isager, Signe og Jens Erik Skydsgaard
1992 *Ancient Greek agriculture. An Introduction*. Routledge, London.
- Jantzen, Ulf
1958 Greifenprotomen von Samos. Ein Nachtrag. *AM* 73:26-48.
- 1972 *Ägyptische und Orientalische Bronzen aus dem Heraion von Samos*. Samos, bind 8. Deutsches Archäologisches Institut. Rudolf Habelt, Bonn.

Jarosch, Veronika

- 1994 *Samische Tronfiguren des 10. bis 7. Jahrhunderts v. Chr. aus dem Heraion von Samos*. Samos, bind 18. Deutsches Archäologisches Institut. Rudolf Habelt, Bonn.

Johnston, Sarah Iles

- 1997 Corinthian Medea and the Cult of Hera Akraia. I *Medea*, redigert av James J. Clauss og Sarah Iles Johnston, s. 44-70. Princeton University Press, Princeton.

Kearns, Emily

- 1990 Saving the City. I *The Greek City. From Homer to Alexander*, redigert av Oswyn Murray og Simon Price, s. 323-344. Clarendon Press, Oxford.

Keller, Otto

- 1909 *Die Antike Tierwelt I: Säugtiere*. Wilhelm Engelmann, Leipzig.

King, Helen

- 1983 Bound to Bleed: Artemis and Greek Women. I *Images of Women in Antiquity*, redigert av Averil Cameron and Amélie Kurt, s. 109-127. Croom Helm, London.

Kopytoff, Igor

- 1986 The Cultural Biography of Things: Commoditization as Process. I *Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*, redigert av Arjun Appadurai, s. 64-91. Cambridge University Press, Cambridge.

Kotera-Feyer, Ellen

- 1993 *Die Strigilis*. Europäische Hochschulschriften, bind 38. Peter Lang, Frankfurt am Main.

Kyrieleis, Helmut

- 1980 Archaische Holzfunde aus Samos. *AM* 95:87-147.

- 1981 *Führer durch das Heraion von Samos*. Deutsches Archäologisches Institut. Krene Verlag, Athen.

- 1988 Offerings of the 'common man' in the Heraion at Samos. I Hägg et al.(red.), s. 215-221.

- 1993 The Heraion at Samos. Oversatt av Judith Binder. I *Greek Sanctuaries. New Approaches*, redigert av Nanno Marinatos og Robin Hägg, 125-154. Routledge, London.

Langdon, Susan

- 1990 From monkey to man: the evolution of a Geometric sculptural type. *AJA* 94:407-424.

Leach, Edmund

- 1976 *Culture and Communication. The Logic by which Symbols are Connected. An Introduction to the Use of Structuralist Analysis in Social Anthropology*. Themes in the Social Sciences. Cambridge University Press, Cambridge.

Lévi-Strauss, Claude

- 1977 *Structural Anthropology*. Oversatt av Claire Jacobson og Brooke Grundfest Schoepf. Penguin, Harmondsworth.

Malkin, Irad

- 1987 Review of Polignac. *JHS* 107:227-228.

Marinatos, Nannó

- 2000 *The Goddess and the Warrior. The Naked Goddess and Mistress of Animals in Early Greek Religion*. Routledge, London.

Mauss, Marcel

- 1935 Les techniques du corps. *Journal de psychologie* 32:271-93.

- 1950 *Sociologie et anthropologie*. Presses Universitaires de France, Paris.

- Menadier, Blanche
1996 *The Sixth Century BC Temple and the Sanctuary Cult of Hera Akraia, Perachora*. UMI, Ann Arbor.
- Milojčić, V.
1961 *Die prähistorische Siedlung unter dem Heraion von Samos*. Samos, bind 1. Deutsches Archäologisches Institut. Rudolf Habelt, Bonn.
- Morgan, Catherine
1992 *Athletes and Oracles. The transformation of Olympia and Delphi in the eighth century BC*. Cambridge Classical Studies. Cambridge University Press, Cambridge.
- 1994 The Evolution of a Sacral 'Landscape': Isthmia, Perachora, and the Early Corinthian State. I Alcock og Osborne (red.), s. 105-142.
- Morgan, Catherine og James J. Coulton
1997 The Polis as a Physical Entity. I *The Polis as an Urban Centre and as a Political Community. Symposium August, 29-31 1996*, redigert av Mogens Herman Hansen, s. 87-145. Acts of the Copenhagen Polis Centre, bind 4. Munksgaard, København.
- Morgan, Catherine og Todd Whitelaw
1991 Pots and Politics. Ceramic Evidence for the Rise of the Argive State. I *AJA* 95:79-108.
- Morris, Ian
1996 *Death Ritual and Social Structure in Classical Antiquity*. Cambridge University Press, Cambridge.
- 2000 *Archaeology as Cultural History. Words and Things in Iron Age Greece*. Social Archaeology. Blackwell, Malden, Mass.
- Murray, Oswyn
1980 *Early Greece*. Fontana history of the Ancient World. Fontana, London.
- Nilsson, Martin P.
1906 *Griechische Feste von religiöser Bedeutung*. Druck und verlag von B. G. Teubner, Leipzig.
- Oakley, John H., Rebecca H. Sinos
1993 *The Wedding in Ancient Athens*. Wisconsin Studies in Classics. University of Wisconsin Press, Madison.
- O'Brien, Joan V.
1993 *The Transformation of Hera. A Study of Ritual, Hero, and the Goddess in the Iliad*. Rowman & Littlefield Publishers, USA.
- Ohly, Dieter
1953 *Holz*. *AM* 68:77-126.
- Osborne, Robin
1996 *Greece in the Making, 1200-479 BC*. Routledge History of the Ancient World. Routledge, London.
- Payne, Humphrey (red.)
1940 *Architecture, Bronzes, Terracottas*. Perachora: The Sanctuaries of Hera Akraia and Limenia: Excavations of the British School of Archaeology at Athens 1930-1933, bind 1. Clarendon Press, Oxford.
- Pedley, John
2005 *Sanctuaries and the Sacred in the Ancient Greek World*. Cambridge University Press, New York.
- Pekridou-Gorecki, Anastasia
1989 *Mode im antiken Griechenland. Textile Fertigung und Kleidung*. C. H. Beck, München.

- Pemberton, Elisabeth G.
2000 Wine, Women and Song: Gender Roles in Corinthian Cult. *Hesperia* 13:85-106.
- Perlman, Paula
1989 Acting The She-Bear For Artemis. *Arethusa* 22/2:111-130.
- Pomeroy, Sarah B.
1975 *Goddesses, Whores, Wives, and Slaves. Women in Classical Antiquity*. Schocken Books, New York.
1997 *Families in Classical and Hellenistic Greece. Representations and Realities*. Clarendon Press, Oxford.
- Price, Theodora Hadzisteliou
1978 *Kourotrophos. Cults and Representation of the Greek Nursing Deities*. Studies of the Dutch Archaeological and Historical Society, bind 8. Brill, Leiden.
- Rouse, William Henry Denham
1902 *Greek Votive Religion. An essay in the history of Greek religion*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Schachter, Albert
1992 Policy, Cult, and the Placing of Greek Sanctuaries. I *Le sanctuaire Grec. Huit exposés suivis de discussions*, redigert av Albert Schachter, s. 1-57. Fondation Hardt pour l'étude de l'antiquité classique, bind 37. La Fondation, Geneve.
- Schattner, Thomas G.
1990 Griechische Hausmodelle: Untersuchungen zur frü griechischen Architektur. *AM* 15.
- Scheidel, Walter
2003 The Greek Demographic Expansion: Models and Comparisons. *JHS* 123:120-140.
- Schmidt, Gerhard
1968 *Kyprische bildwerke aus dem Heraion von Samos*. Samos, bind 7. Deutsches Archäologisches Institut. Rudolf Habelt, Bonn.
- Scully, Vincent
1962 *The Earth, the Temple, and the Gods. Greek Sacred Architecture*. Yale University Press, New Haven.
- Shipley, Graham
1987 *A History of Samos 800 –188 BC*. Oxford University Press, Oxford.
- Simon, Erika
1985 *Die Götter der Griechen*. Hirmer, München.
- Sinn, Ulrich
1983 Zur Wirkung des ägyptischen ‚Bes‘ auf die griechischen Volksreligionen. I *Antidoron. Festschrift für Jürgen Thimme zum 65. Geburtstag am 26. September 1982*, redigert av Dieter Metzler, Brinna Otto og Christof Müller-Wirth, s. 87-94. Müller, Karlsruhe.
1988 Der Kult der Aphaia auf Aegina. I Hägg et al. (red.), s. 149-159.
- Snodgrass, Anthony
1980 *Archaic Greece. The Age of Experiment*. Dent & Sons, London.
- Solheim, Jorun
1998 *Den åpne kroppen. Om kjønnsymbolikk i moderne kultur*. Pax, Oslo.
- Sourvinou-Inwood, Christiane
1988 *Studies in Girls Transitions. Aspects of the Arkteia and Age Representation in Attic Iconography*. Kardamitsa, Athen.

- Stoop, M. W.
1960 *Floral Figurines from South Italy*. Royal van Gorcum, Assen, Nederland.
- Strøm, Ingrid
1995 The Early Sanctuary of the Argive Heraion and its External Relations (8th – Early 6th Cent. B.C.). Bronze Imports and Archaic Greek Bronzes. 1:37-126.
1998 The Early Sanctuary of the Argive Heraion and its External Relations (8th – Early 6th Cent. B.C.). Bronze Imports and Archaic Greek Bronzes. *ProcDanInstAth* 2:37-128.
- Stubbings, Frank H.
1963 Crafts and Industries. I *A Companion to Homer*, redigert av Alan J. B. Wace og Frank H. Stubbings, s. 531-544. Macmillan, London.
- Symeonoglou, Nancy Evelyn Wamser
2002 *The Early Iron Age Pottery and the Development of the Sanctuary at Aetos, Ithaka (Greece)*. Doktorgradsavhandling ved universitet i Saint Louis, Missouri.
- Szabó, Miklós
1994 *Archaic Terracottas of Boeotia*. *Studia Archaeologica*, bind 67. «Erma» di Bretschneider, Roma.
- Tilley, Christopher
1999 *Metaphor and Material Culture*. Social Archaeology. Blackwell Publishers, Oxford.
- Tomlinson, R. A.
1977 The Upper Terrace at Perachora. *BSA* 72:197-202.
1988 Water supplies and ritual at the Heraion Perachora. I Hägg et al. (red.), s. 167-171.
1992 Perachora. I *Le sanctuaire Grec. Huit exposés suivis de discussions*, redigert av Albert Schachter, s. 321-346. Fondation Hardt pour l'étude de l'antiquité classique, bind 37. La Fondation, Geneve.
- Turner, Victor W.
1999 Midt imellom. Liminalfasen i overgangsriter. I *Overgangsriter / Arnold van Gennep*, oversatt til norsk av Erik Ringen, redigert av Dag Øistein Endsjø, s. 131-145. Pax, Oslo. Opprinnelig publisert 1967 i *The Forest of Symbols. Aspects of Ndembu Ritual*. Cornell University Press, Ithaca, NY.
- Van Gennep, Arnold
1999[1909] *Overgangsriter*. Oversatt til norsk av Erik Ringen, redigert av Dag Øistein Endsjø. Pax, Oslo.
- Van Straten, F. T.
1981 Gifts for the gods. I *Faith, Hope and Worship. Aspects of Religious Mentality in the Ancient World*, redigert av H. S. Versnel, s. 65-151. E. J. Brill, Leiden.
- Vermeule, Emily
1974 Götterkult. *Archaeologia Homerica. Die Denkmäler und das frühgriechische Epos. Auftrage des Deutschen Archäologischen Instituts*, bind 3, redigert av Friedrich Matz og Hans-Günter Buchholz, kapittel 5. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
1979 *Aspects of Death in Early Greek Art and Poetry*. Sather Classical Lectures 46. University of California Press, Berkeley.
- Vierneisel, Klaus og Hans Walter
1959 Die Funde der Kampagnen 1958/59 im Heraion von Samos. *AM* 74:10-34.
- Waldstein, Charles, i samarbeid med George Henry Chase et al.
1902 *The Argive Heraeum I*. Houghton Mifflin, Boston.
- Waldstein, Charles, i samarbeid med G. H. Chase et al.
1905 *The Argive Heraeum II*. Houghton Mifflin Boston.

Webb, Virginia

1978 *Archaic Greek Faience. Miniature Scent Bottles and Related Objects from East Greece, 650-500 B. C.* Aris & Phillips, Warminster.

Whitley, James

2004 *The Archaeology of Ancient Greece.* Cambridge University Press, Cambridge.

Zaidman, Louise Bruit og Pauline Schmitt Pantel

1992 *Religion in the ancient Greek city.* Oversatt til engelsk av Paul Cartledge. Cambridge University Press, Cambridge. Opprinnelig publisert 1989 *La Religion grecque.* Armand Colin Editeur, Paris.